

5817 П173970
ЧЕРВОНИЙ

ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

1935

6-7.

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

3-

Ціна 1 крб. 5 к.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00720528

2

Центральна

А. Т. С.

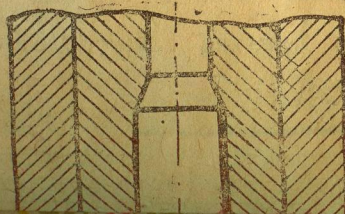
тей

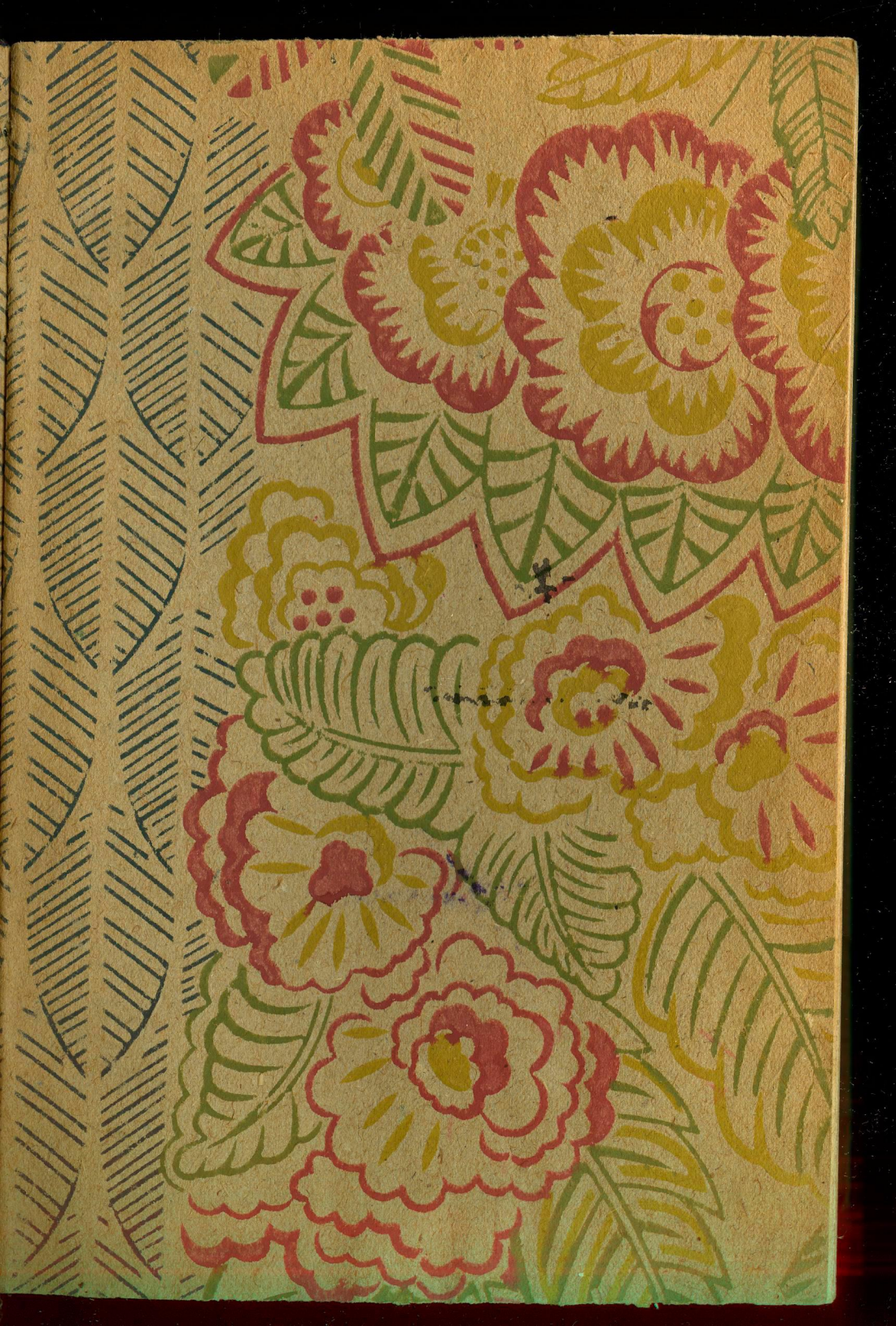
193 р.

Рахунок

До

Адреса

К. 5817 R-5817

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ТА ОБЛАСНОГО
ХАРКІВСЬКОГО ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ
РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

389
2

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА Х.Д.У.
Inv. № 1960

220

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА Х.Д.У.
Inv. № 173970

6

1935

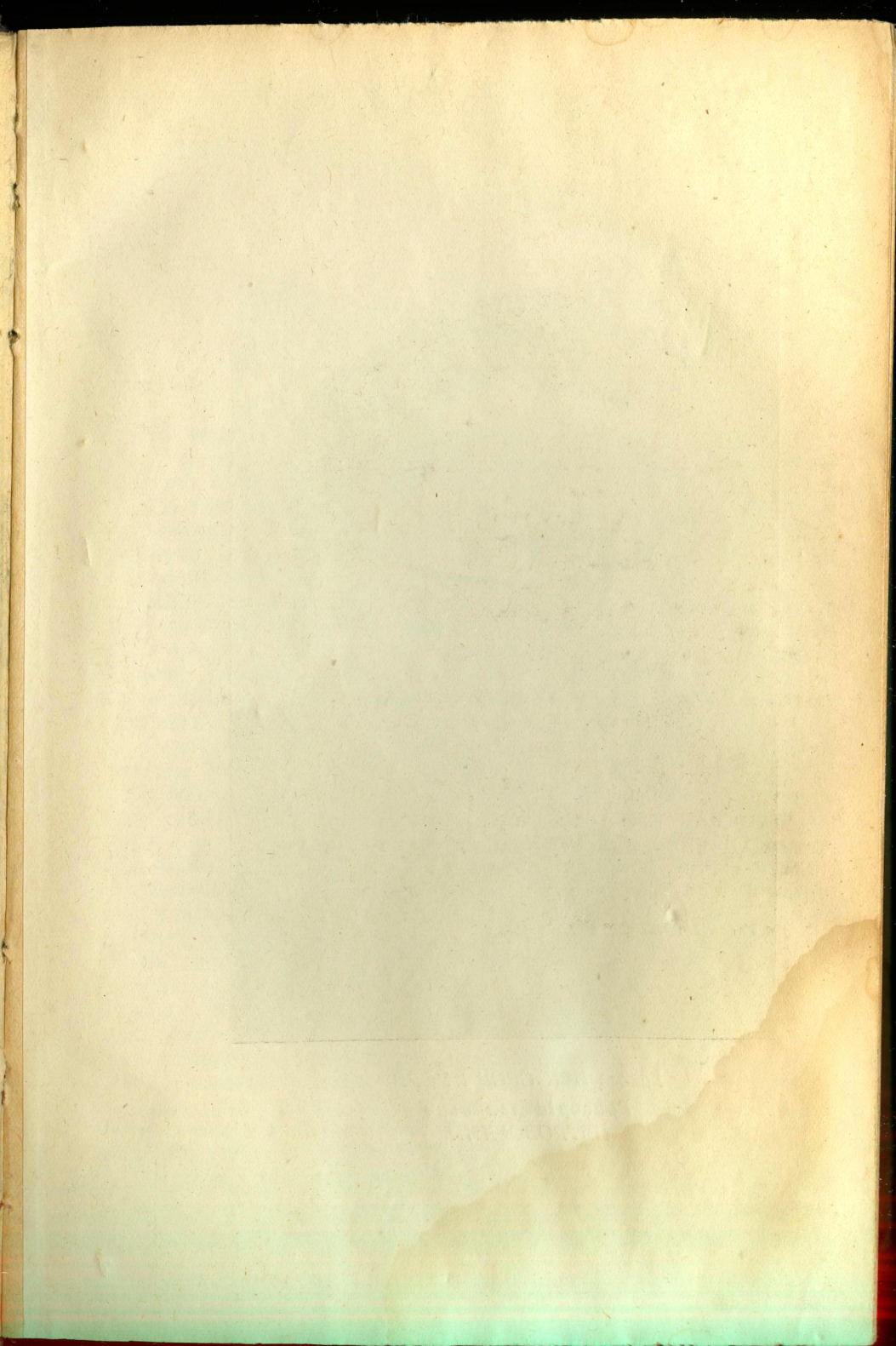
26

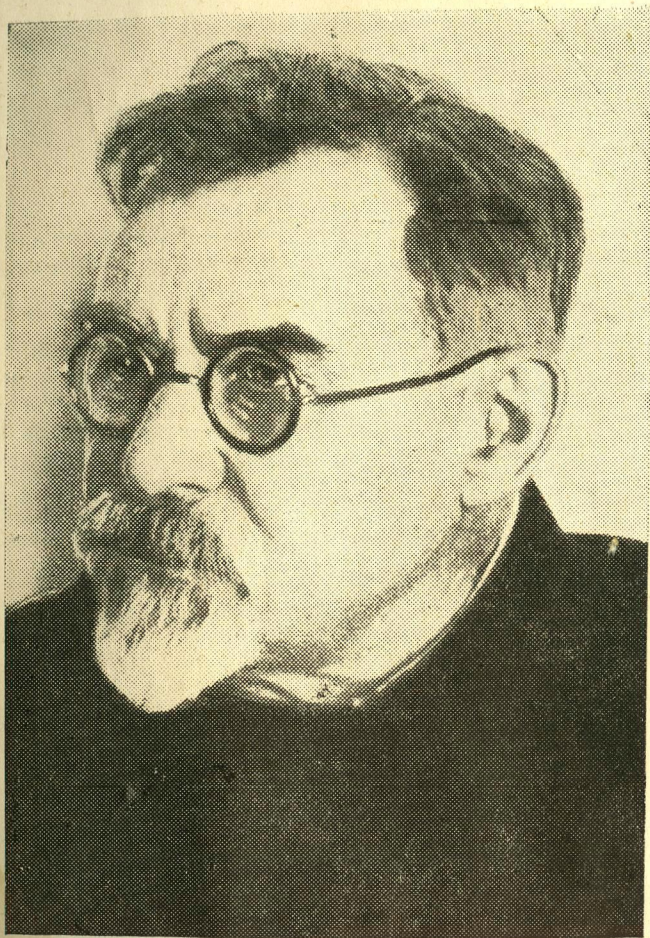
ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА Х.Д.У.
Inv. № 5295

З М І С Т

Стор.

Г. І. ПЕТРОВСЬКИЙ — Знаменна дата	3
СТ. КРИЖАНІВСЬКИЙ — Станси. Поезія	7
ЮРІЙ СМОЛИЧ — Наші тайни. Роман (продовження)	10
ВІКТОР ГЮГО — * * * Поезія	56
— Карта Європи. Поезія	57
ГОРДІЙ КОЦЮБА — Дитина. Новели	59
ЛЮБОМИР ДМИТЕРКО — 3 поеми „Любов“	74
ОМ. РОЗУМІЄНКО — 3 лам. Повість (закінчення)	77
СІМОН ЧІКОВАНІ — Весна. Поезія	113
АВРАМ РІЗБЕРГ — Дер хііс. Ескіз	114
ЮХИМ РУЖАНСЬКИЙ — Народження міста. Поезія	119
Пленум правління спілки радянських письменників України (закінчення)	122
Пленум Харківського обласного правління спілки радянських письменників України	136
ОЛ. БІЛЕЦЬКИЙ — Віктор Гюго. Стаття	150
ЖАН ФРЕВІЛЬ — Як бачив Гюго революцію. Стаття	166
ПОЛЬ НІЗАН — Гюго і ми. Стаття	170
Я. МІРЕР — Альманах поетів Донбаса. Стаття	173
ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, НАУКА	181

Голова ЦВК СРСР і УСРР
Григорій Іванович
ПЕТРОВСЬКИЙ

ЗНАМЕННА ДАТА

12 червня країна Рад відзначила знаменну дату. 15 років тому Київ, нинішня столиця Радянської України, був звільнений від польських імперіалістів.

То був час, коли наша країна, підірвана імперіалістичною і громадянською війною, відчуваючи весь тягар економічної розрухи, напружувала всі сили для боротьби з зовнішніми і внутрішніми ворогами.

Щойно був завершений розгром Колчака, Денікіна, Юденича та інтервентів. Безславний похід 14 буржуазних держав, організований Антантою, закінчився поразкою. Величезні кошти, амуніція, озброєння, кадри військових спеціалістів були кинуті Антантою для боротьби з радами. Але все це розбилося об непохитну силу революції.

Радянський уряд збирав сили, щоб остаточно добити рештки білогвардійських армій в Криму, і зовсім не мав наміру воювати з Польщею. Визнаючи право на самовизначення всіх народів, радянська країна охоче вступила у мирні переговори з усіма державами, що утворилися з уламків колишньої Російської імперії, і пропонувала укладати мирні договори.

Польща під різними приводами відтягувала переговори про мир і готувала свої сили для рішучого удару по радянських республіках.

Як перший етап цієї боротьби, Польща намітила захоплення України. Щоб формально виправдати це захоплення, Польща уклала угоду з Петлюрою. Згідно з договором, польська армія петлюрівцями запрямувалась на Україну, ніби з метою звільнення її від влади більшовиків і відновлення її державної самостійності.

Справжні наміри польських поміщиків і буржуазії полягали в тому, щоб відібрати у робітників і селян свої колишні володіння і перетворити Україну на колонію Польщі.

Антанга, організовуючи все нові сили на боротьбу з Радянською Росією, подала колосальну допомогу польському імперіалізму в цій авантурі. Капіталісти сподівалися, що

відірвавши Україну від Радянської Росії, їм буде легко остаточно розгромити більшовиків.

Треба сказати, що момент для удару був вибраний польським імперіалізмом вдало. Червона армія була тоді послаблена боротьбою з Денікіним, не зуміла ще як слід перебудуватись. На Україні кишили куркульські й білогвардійські банди.

Партійна організація України за проводом ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) провадила колосальну роботу щодо організації і згуртування сил пролетарів і наймитів, бідняцького селянства. Обстанова для цієї роботи була винятково важка й складна.

Щоб розгромити ворога, подавити куркульські повстання, потрібна була напруженіша робота партії, сталева єдність і висока дисциплінованість, в першу чергу кожного комуніста. Ленін говорив: „Те наше правило, якого ми додержувались у всі попередні війни, повинно незмінно відродитись і тепер... Це правило полягає в тому, що раз справа дійшла до війни, то все повинне бути підкорене інтересам війни, все внутрішнє життя країни повинне бути підкорене війні, найменше вагання щодо цього неприпустиме“ (т. XXV, ст. 261). Тому винятково важлива роль і величезна заслуга товариша Сталіна в консолідації здорових сил КП(б)У, в очищенні її рядів від ворожих елементів, в організації пролетарів і бідноти для розгрому польських імперіалістів, Врангеля і всіх контрреволюційних банд.

У цей важкий період товариш Сталін безпосередньо працював на Україні і керував всією нашою роботою.

Перед польським наступом до нас на Україну приїжджав тов. Калінін М. І. Він подав велику допомогу в налагодженні і зміцненні органів радянської влади, у згуртуванні бійців Червоної армії.

Четвертий всеукраїнський з'їзд рад у своєму історичному маніфесті викрив підлу, зрадницьку роботу петлюрівців, викрив справжні причини приходу поляків на Україну і закликав усіх, кому дорогі інтереси революції, стати як один проти імперіалістичних хижаків і відстояти пролетарську батьківщину, завоювання революції.

Маніфест закликав усіх трудящих: „Вмерти або перемогти польських панів... Російські робітники і селяни спішають до нас на поміч... Наступ почався. Кров летиться річкою. Польські пани за підтримкою зрадників петлюрівців захопили Житомир, Бердичів, Вінницю, Київ і намагаються вганяти все глибше і глибше до самого серця нашої робітничо-селянської України, і скрізь, де тільки ступила нога польського пана й польських білогвардійських ватаг, там лишаються руйновища, відновлена влада поміщиків і капіталістів. Смерть і зруйнування несуть з собою польські пани“.

З зайнятих поляками місць неслися стогони вимучених робітників і трудящих селян, бо по слідах польської армії

встановлювався капіталістичний режим, відбиралася земля, провадилася колонізація шкіл, католізація, розпалювалася національна ворожнеча. Ось окремі факти кривавих, звірячих розправ польських окупантів.

„У районі, зайнятому поляками і діючими спільно з ними петлюрівцями, несеться нова хвиля погрому. У містечку Тетиві вчинений неймовірний своєю жахливістю погром. Вирізано 4 тис. чол. Деяким дітям виколювали очі. Всі колодязі завалені трупами. Від усіх містечок одні руїни.

Жахливий погром відбувся в м. Ходорково, де загинуло 800 чоловік. Найкошмарніший погром відбувся в м. П'ятигорках“ (газ. „Красное знамя“, 18/V 1920 р.).

У повідомленні цієї самої газети про звірства в Житомирі говориться: „15-го числа місто наповнилося околишніми жителями, що тікали від панів. Всі вони були побиті, пограбовані й роздягнені догола. Безліч жінок звалтованих, умираючих були приставлені в місто на повозках і незабаром умирали в лікарні. 17-го до міста вступили польські легіони. В місті чулися душу роздираючі вигуки жінок і дітей, яких били, гвалтували. Вигуки висіли в повітрі, а на задвірках робилося кошмарне повальне побиття й насильство. Потім почались систематичні розстріли робітників, робітниць і комуністів, які лишилися“.

Таких прикладів повно по всіх газетах того часу.

На фронт були кинуті кращі сили — 1 кінна армія на чолі з товаришами Ворошиловим і Будьонним, 25 чапаєвська дивізії, полки Червоного козацтва та інші частини.

Понад 12 тисяч комуністів надіслала партія до частин Червоної армії, яка діяла на польському фронті.

І ось уже на початку червня Червона армія прориває польський фронт, а 12 червня займає Київ.

Звільнення Києва й даліше просування Червоної армії з усією силою показало, яку величезну братерську допомогу подали російські робітники українським трудящим в їхній боротьбі проти імперіалістичних хижаків, національного гніту й експлуатації. Відступаючи з України, польські окупанти руйнували й знищували міста й села, мости, станції, залізниці та інші споруди. Знищили багато людей, чинили насильства, знущалися з трудящих, особливо з жінок.

Після розгрому поляків був остаточно ліквідований і Врангель.

Україна і вся радянська країна, розбивши на голову ворогів, зовнішніх і внутрішніх, приступила до відбудовування зруйнованого народного господарства.

Радянська Україна за ці 15 років пройшла величезний шлях. Під керівництвом ЦК ВКП(б), товариша Сталіна, КП(б)У неухильно проводить генеральну лінію нашої партії, правильно здійснює ленінсько-сталінську національну політику,

провадить рішучу боротьбу з усіма ухилами й організує трудящі маси України на боротьбу за побудову безкласового соціалістичного суспільства.

Класовому ворогові завдано нищівних ударів. Сотні нових заводів і підприємств, величезна кількість радгоспів і колгоспів, озброєних високою технікою, широко розвинута сітка навчальних і наукових закладів — все це створене за ці 15 років. Успіхи весняної сівби показали, як виросла організація колгоспної праці, як зміцнюються колгоспи України, що будуть винагороджені за свою працю рясним урожаєм.

Але ми не були б більшовиками, якби дуже захоплювались досягнутими успіхами. Перед нами великі завдання. Ми повинні Україну перетворити на передову, орленоносну республіку. Треба на основі ухвал пленуму ЦК ВКП(б) зразково провести збиральну кампанію і в строк здати хліб державі.

Всі ці завдання ми виконаємо, якщо ще вище підіймемо свою революційну пильність, класову непримиренність до недобитих решток класового ворога і виявимо більше організованості й уміння організовувати трудящих на виконання цих завдань.

СРСР послідовно бореться за мир. Ми проти війни. Та коли німецькі й польські фашисти відверто говорять про напад на країну Рад, то треба порох тримати сухим і ще більше підвищувати обороноздатність нашої славної Червоної армії.

Міжнародна обстановка характеризується наявністю фашистських війовничих сил, які явно ведуть справу до війни, і насамперед до війни проти СРСР. Усі буржуазні країни шалено озброюються. Тому ми будемо ще більше дбати про зміцнення обороноздатності країни будованого соціалізму для оборони її від можливих рецидивів політики загарбання й нападу.

Ще більше зміцнімо братерський союз пролетарів усіх країн!

Поки існує капіталістичний лад, буде загроза війни.

Ми з гордістю можемо оглянутися на пройдений п'ятнадцятирічний шлях. Братерська спільна праця народів нашої країни за цей час у справі соціалістичного будівництва найкраще доводить, що тільки радянська система звільняє людство від усього страхіття політичного, економічного й національного рабства, як і від страхіття імперіалістичних воєн.

СТАНСИ

Військову службу одслужили.
Ми так служили ці роки,
Що набухали кров'ю жили
І потом брались сорочки.

Та кров прибавила здоров'я,
А піт, його солоний смак —
Це знак роботи, та якої!
Це й мужності суворий знак.

Тугими наші м'язи стали,
Обличчя загоріли в нас.
Ми працювали, ми співали,
Там наша дружба почалась.

І от минулись невгомонні
Часи походів на рисях.
Уже не нас чекають коні
З огризком цукру на долоні,
З відром добірного вівса.

Команда старшини не сниться,
Що подана на голос весь:
„Покласти цітки і шкребниці,
Почистить сідла, й аmunіцію,
Повзводно засипай овес...”

Вже біля гаубиці й пушки
Молодші хлопці замість нас.
А нас тепер цікавить Пушкін
І топографія, й баланс.
...Поки мовчать ворожі пушки,
Ми перечислені в запас.

Бійці! Розвідчики й зв'язисти,
Восьмий артилерійський взвод!
Де ви тепер, артилеристи?
Той на район, той на завод,
Той на Донбас, той на Одесу.
В майбутнє кожен загляда.
Так птахи, вирослі за весну,
Летять із отчого гнізда.

Минає молодість щаслива —
Студентський час, армійські дні,
Зустрінемося за кухлем пива
В бесіді про діла земні ...
І знову ми в знайомім колі
Облич і спогадів, аджеж —
Нема між нами жодних меж —
Ходім, товариші, до столу!
На жаль, немає з нами Кості,
На жаль, у Києві Олег,
Вони б сюди — бажані гості
Поповнити сім'ю колег.
Як в дні, коли пісок і глина
В походах грузнули між ніг,
Ми заспіваєм „По долинам ...“,
Ми заспіваємо про тих,
Хто умирав за батьківщину,
Хто в приамурських сопках ліг ...

А ми? Ми зовсім не вмирали,
Ми вчилися біля гармат,
В походи коней запрягали,
По танках вчилися стрілять.
На полігоні сохли й мокли
Під сонцем півдня, під дощем,
І ціль, намічену біноклем,
З гармат розстрілювали вщент.
Ми вчилися заради миру
Країну нашу боронить.
Згадаєм, хлопці, командирів,
Комбатрів наших бойових.
Гаєвського і Писаренка,
Шабельського — любов свою,
Євневича, який далеко
В Далекосхідному краю.
Згадаємо нічні застави
І наших коней бойових,
І друга помкомвзвода Саву,
Що відпускав — по вихідних ...

Пора, пора кінчати станси!
Ми їх ведемо до кінця,
Шумлять дощі над містом вранці
Шумлять бори біля Дінця.
Зняли ми кубики й петлиці,
Роз'їхались по домівках,
Та ми завжди червоноармійці
Артилерійського полка!
Коли ж засурмлять знов походи,
Часи тривоги задзвенять,—
Вставай, товариші комвзводи,
У полк,

до зброї,
на коня!

За міць республіки, за неї,
По ворогах — лети, набій!
„По долинах“ батареї,
„По загор'ях“ підем в бій.
Ця мужня пісня нам звиятьом
Проспівана, а все нова,
Вона зі сходу йде на захід.
Як завжди свіжа і жива,
Ця пісня високо звелася
В кімнаті нашій молода.

.....
А де ж мої спокійні станси
З них не лишилося й сліда!..

Харків
1935

НАШІ ТАЙНИ¹⁾

РОМАН

III

ПОРУЧ ІЗ ЖИТТЯМ

ВСЕРЙОЗ І НАДОВГО

Поступово, проте досить швидко, війна ставала такою, якою ніяк не гадали, що вона буде.

Поперше, самі людські й територіальні масштаби війни зросли неждано і колосально. З мікроскопічного австро-сербського „інциденту“ спалахнув величезний світовий конфлікт. Про того, через кого немовби то й спалахнула війна—про оту нещасну Сербію—невдовзі й зовсім забуто. За якихось півтора місяці воювали вже Німеччина, Австрія, Росія, Бельгія, Франція, Англія, Балкани, Туреччина. В Європі не зоставалось й півдесятка нейтральних держав. Воювало півсвіта. Але то була найважливіша половина світу.

Подруге, потроху почали викреслюватися й масштаби часові. Що протягом двох тижнів закидати ворога шапками, як то обіцяно в перші дні війни, не пощастить,—це було вже зрозуміло кожному. Два тижні змінилися на два місяці. Але тепер багатьом вже було ясно, що, може, справа не вичерпається й за два роки. В кожному разі вислови „після війни“, „коли закінчиться війна“ чи „тимчасово, на час воєнних дій“ вживалися тепер рідше й обачніше.

На другому чи третьому місяці ведення війни країна, нарешті, почала пробувати до цієї війни готуватися. Газети ще писали про швидку, негайну перемогу, але заходи до дальшого провадження війни тепер вже свідчили за проекцію чималих часових масштабів. На фронт вже бігли не самі тільки вагони з написами „40 человек и 8 лошадей“. На

¹ Див. „Червоний Шлях“, №№ 4, 5, 1935 р.

фронт везли вже не тільки людей, не тільки коней, не тільки снаряди та санітарні тачанки. Тепер повз вікна наших будинків, що виходили впрост на румуно-австрійську колю, день і ніч безперестанку везли ешелонами дерево, цеглу, цемент, землечерпалки та інженерні багальйони. Війна почала хазяйновито будуватися. Потрібні були окопи, бліндажі, бараки. Потрібні були під'їзні колії і шосе. За військовими ешелонами пішли валки вантажні, за вантажними пішли поїзди з артильями копачів, мулярів, каменярів. Фронт — це, щось таке відразу неувяне, умовне, абстрактне та метафізичне — тепер набирало цілком уявних, конкретних, виразних і реальних форм, ба й географічних контурів. Фронт став немовби нововідкритою країною. Він мав своє місце, свої контури і навіть свою поштову адресу.

В усіх кіосках, в усіх газетярів, на всіх перехрестях продавалися географічні карти й комплекти невеличких, мікроскопічних трикольорових прапорців, проштрикнутих дрібними шпилечками. В книгарнях, які торгували учнівськими підручниками, ці карти з прапорцями видавали безплатними преміями до куплених книжок. Карти розпиналися на стінах у кожному домі і, за повідомленням кожної вранішньої газети, кожного комюніке з радіостанції, — трикольорові прапорці пересувалися із сходу на захід, із заходу на схід за лінією фронту.

В вітринах магазинів замість реклам і зразків нових товарів стояли портрети царів і президентів союзних держав. Особливою популярністю користувався бельгійський король Альберт. Він красувався скрізь — в німбі з шкарпеток, сосисок, цигарок „Циганка“, шоколадок „Ciu i Ko“, презервативів „Рамзес“. Змагатися з ним на популярність міг хібащо президент Пуанкаре. Його величезні портрети в золочених багатих рамах були вивішені в усіх державних інституціях поруч з таким же портретом царя Миколи другого. А втім, треба признатися, що царя Миколу другого здебільшого плутали з його двоюрідним братом англійським королем Георгом.

Війна заповнила все. Здавалося, в світі не залишалося нічого, що було поза війною. Війна заповнила все, запанувала над усім.

Щовечора ми виряджали чергові маршові батальйони на фронт. Вони приїздили на військову рампу нашого міста з усіх кінців величезної Російської імперії. Вони діставали обід — борщ і кашу — з похідних кухонь рампи, швидкою же гою проходили через етапну баню, похапцем одягали чисту білизну і мерщій сідали у вагони. Двері з написом „40 человек и 8 лошадей“ розсувалися, щоб прийняти їх.

Ми ніколи й не знали, що Російська імперія мала так багато різного в'їська. Ми виряджали піші полки з нумерацією на погонах понад двісті. Але ці піші полки були не всі

однаково піші. Вони були стрілецькі, пластунські, гвардійські, гренадерські і ще якісь. Кінноти було не менше, ніж піхоти, але й вона не була вся однакова. Повз нас дефілювали і драгуни, і улани, і гусари. Найбільше, проте, було козаків. Але знову ж таки і козаки були не всі однакові. Ми виряджали і донців з неймовірними чубами, і кубанців в кругленьких шапочках, і бородатих терців, і голомозих яцьких козаків. Після них із гортанними криками, свистом, палкими танцями, пристрасною музикою зурн, розмахуючи нагаями, віючи полами різнокольорових черкесок і бряцаючи якимись чудними бунчуками, пронеслися на фронт інгуші, осетини та картвели диких царських дивізій.

Крім того, проходила ще артилерія, сапери, інженерні й залізничні батальйони, авіаційні парки, жандармерія.

Двері з написом „40 человек и 8 лошадей“ засувалися, етапний оркестр вдаряв „Боже царя храни“, ми вибухали криками „ура“ і солдати відповідали нам молодецькими співами, моторними вигуками та одчайдушним репетом. Паровоз свистів, буфери клацали, з відливів видиралися грімливі струмки перегрітої пари, і в хмарах чорного диму ешелон зникав за західним зворотом закордонної колії.

Ми кричали „ура“, поки тікав повз перон останній вагон. Ми кричали „ура“ і маяли шапками навздогін героям. Ми кричали „ура“ і не могли стримувати сліз. Не нам грав оркестр, не нам маяли шапками, не нам кричали „ура“! Не нам бути героями! Прокляте неповноліття і юність!

ВСІ ЗА ОДНОГО

Історія з Кульчицьким, молсовими репресіями та-погромом закінчилася, проте, швидше, ніж можна було чекати.

Понуро пленталися ми того дня додому. Тепер мало прийти щось страшне і невідворотне. Кого виганятимуть? Тих, що на підозрі? Тих, хто має інші провини? Чи тих, кого просто не люблять Молс, Вахмістр і Піль? З вовчими білетами, чи просто так?

А проте, чутки, які поширилися ввечері після екстрено скликаного засідання педагогічної ради та батьківського комітету, перевершили навіть наші побоювання й перестрашену уяву. Директор поставив питання про цілковите закриття чотирьох старших класів гімназії. П'ятий, шостий та сьомий він вимагав звільнити повним складом, а восьмий випустити прискореним випуском до військових шкіл.

Батьківський комітет був ошелешений. Він майже не пробував опиратися. Розворушити старих містечкових крамарів, дрібних урядовців чи безсловесних оберкондукторів не було кому. Найактивніший член батьківської ради — запальний помічник Шумейко тільки вранці повів ешелон на фронт. Мова

фактично йшла лише за саму форму виключення учнів. Директор настоював на індивідуальному вигнанні кожного. Батьківський комітет домагався форми більш людяної — закриття старших класів в зв'язку з евакуацією в глиб Росії. В такій формі кожен учень з чистим кондуїтом міг легко податися до якоїсь іншої гімназії.

До пізньої ночі тривали суперечки. Оберкондуктори, перелякані за майбутнє своїх дітей, робилися чимраз напосідливіші. Машиністи підтримували їх. Посміливішали й містечкові крамарі. Тільки дрібні урядовці не наважувалися докинути й свого слова, побоюючися, щоб, крім сина, не відповісти і їм своєю власною батьківською шкурою. До ночі згоди між директором і комітетом так і не було. За пізнім часом закінчення наради відкладено до другого вечора.

Але другого дня вранці сталася подія, що змішала все і поставила шкереберть всі ці пропозиції та вирішення.

А трапилося ось що.

Годині о десятій ранку Репетюк і Макар переходили залізничну колію, простуючи з передмістя до міста. Вони йшли серйозні, мовчазні й урочисті. Репетюк ішов з головою, гордо закинутою назад. Макар ішов поруч, соромливо знітившись й зігнувшись. Він почував себе мізерним, жалюгідним пігмеем.

„Людина є черв“, снувався неодв'язно у Макаровій зачитаній голові уривок барської сентенції захмаринного філософа. — „Але взагалі, такі, як от я, черви, а Репетюк...“ — Томик Ніцше Макар разом з іншими книжками притискав до грудей.

Справа в тому, що Репетюк щойно остаточно вирішив розпорядитися своєю дальшою долею. Він вирішив з гімназією покінути й піти самому, поки його не вигнали з кондуїтною атестацією. Мавши сімнадцять років, він вирішив забрати документи і, гаразд, що батьків його тут не було й жив він на учнівській квартирі, сфальшувавши згоду батьків, податися до армії вольноп'юром другого розряду.

— Гімназію, — втішав він свої мимовільні потаємні жалкування, — я завжди встигну закінчити й після війни. І тоді до мене, колишнього військового, а може... — серце солодко завмирало, — ... а може й героя, хай тоді посміють ці сеньйори так до мене ставитися. Я скажу: „сер, де ви були, коли я за вас кров проливав на фронті? Я — герой, мілорд, а ви — тилова криса й жалюгідний директоришка провінціальної гімназії“.

І серце Репетюка починало колотитися дужче, повне гордоців за себе і презирства до директора. Репетюк виструнчувався, випинав груди й починав йти твердішим і чіткішим — військовим — кроком. Він уже бачив себе — тоді, потім, після війни. Такий високий, стрункий (взагалі Репетюк був середній на зріст), з зашарілим обличчям, обвіяним вітром і за-

смаглим від сонця. Тільки на лобі така біла пляма від козирка — під козирком чоло не смагліє. Крім того — галіфе і при боці кортик. А втім, ні — кортики бувають тільки у моряків. Стоп! Чорт забирай! А чи не піти й Репетюкові до флоту? Га? Море. Вітер. Шторми. Стихія! Потім біла капітанка і золоте шитво на рукавах. Справді! Що сказала б Ліда Морайлова? Го! Репетюкові аж перехоплювало дух і він мусив на мить спинитися, щоб не задихнутись.

Макар мусив спинитися теж. Він майже не впізнавав Репетюка. Складка на його штанах була бездоганна, як ніколи, золоте пенсне полискувало особливо хвацькувато. Репетюк був найдоросліший між нами. Крім того, він був вдачі самостійної, з нахилом верховодити. В нього ж завжди був гривеник на цигарки, злот на пирожні, навіть полтинник на півджини пива. Він був капітан нашої футбольної команди. Тепер — незабаром — з нього буде ще й капітан далекого плавання... Гостре відчуття власної мізерності вкололо сердешного Макара дошкульним жалем обиди. Макарові збилося шкода себе.

У самотніх книжників оцінка власної особи завжди надмірна і надто пристрасна. Вони страждають від перебільшення. Характери злі й нетерплячі — від самопевності та манії величчя. Характери лагідні й ліричні — від надмірного самокритицизму й самозневаги. Макар був лагідний. І кожна інша людина, старша від нього бодай на рік, здавалася йому незрівняно довершеною проти нього. Він був немов дурніший і мізерніший від усіх. Макар же жив не серед людей, а серед філософів. А філософи були й справді розумніші від нього. Макарова мізерність, Макарова нищість була йому очевидна. Він же черв! Він же ніщо! Він же така собі філософська абстракція. Йому взагалі не бути заратустрівською надлюдиною... От Репетюк!..

Репетюк і Макар простували зараз до бібліотеки. Репетюк вирішив іти до армії і насамперед відчував напад джентльменських почуттів: треба було повернути всі, які в нього були, чужі речі: Макарові — підручник історії, Туровському — кишеньковий ліхтар, Воропаєву — півчверті тютюну. Крім того, повернути книжки до бібліотеки. Сказати по правді, Репетюка турбував не стільки самий обов'язок повернути взятую книжку, як три карбованці застави, які можна було одержати назад. Щодо Макара, то до бібліотеки він ладний був іти коли завгодно і з ким завгодно. Та й наспів саме час і йому замінити книжки. Ніцше, Бокля й Дарвіна можна було віддати. Треба було пошукати Фіхте, Гегеля, Шопенгауера. Взагалі ж Макар мріяв десь роздобути (в наших бібліотеці цього не було) Платона, Арістотеля і Декарта.

І от, коли Макар з Репетюком вже майже підишли до бібліотеки, яка містилася в павільйоні старої вокзальної

будівлі, тут же, на території залізничної колії,—їхню увагу спинила юрба людей біля паровоза, віддалік, на сусідній колії, проти вокзального перону. Чого це людям товпитися біля паровоза? Чи не трапилося там чого? І мимоволі Макар з Репетюком звернули на колію й попростували до паровоза.

За сто кроків до паровоза стало ясно, що там щось таке трапилося. Репетюк і Макар прискорили ходу. Вони навіть побігли, коли зосталося кроків із сорок. З юрби чути було схвильовані вигуки, суперечку і чийсь начальницький голос, що порядкував. Якесь жінка несміливо схлипувала. Натовп складався здебільшого з привокзальних службовців: стрілочників, носильщиків, мастильників, але було й кілька випадкових людей. Машиніст вистромився з вікна, кочегар перекинувся через ребро тендера. Два сині жандармські мундири барвилися в юрбі.

Коли Репетюк з Макаром підбігли щільно, натовп якраз розступився і з нього двоє носильщиків вивели під руки юнака. У юнака підгинались ноги, він заточувався, падав—півпритомний, півживий. Він був такий блідий і жовтий, що Макар з Репетюком не зразу впізнали в юнакові Шаю Піреса.

— Піркес! — кинулися вони до нього, нарешті, впізнавши.— Що вам, Піркес? Ти живий?

Вони поглядали на його ноги і руки, шукаючи, де ж каліцтво і чи важке воно. Їм було страшно.

Піркес звів на товаришів мутні, півмертві очі. Він був майже зомлілий, але при цілковитій пам'яті. В очах його щось спалахнуло і він ворухнувся неслухняними, задубілими фіолетовими вустами:

— Не я... Грачівський... він там... сам...

Макарові й Репетюкові помутилося в очах, але вони зробили кілька кроків ближче й протислися в юрбу. Горла їм стискало, було млосно і хотілося заплакати.

Пе ед паровозом, впоперек рейки, на два кроки спереду, лежала невиразна, безформена купа. Її не можна було й розгледіти з першого погляду. Але від самої свідомості, що таке ця купа є, що ця купа може бути, робилося страшно і гидко. Якесь велетенська несправедливість, протиприродність і протест проти них—це було те, що відчувалося насамперед. Протиприродність цієї купи тут, на рейці, і протест проти її існування взагалі. Ця купа була смерть.

Купа не мала ніяких контурів, ніяких форм, ніяких зрозумілих ознак. В ній навіть не було видно крові. Кров виднілася далі—осторонь, окремо. Вона була на колесі паровоза. Ще далі—зовсім осторонь, зовсім окремо, лежав денцем донизу гімназичний кашкет. Синій кашкет із білими кантами та срібним гербом спереду—дві пальмові віти та ініціали гімназії між ними. Ініціали були виламані. Вигнаний з гімназії мав право доносити кашкет але не мав права носити герб з ініціалами.

Грачівського ховали сами його батьки.

Гімназістам було суворо заборонено бути на похороні. Заборона на цей раз була навіть і не від директора. Заборона була від ротмістра жандармського ескадрону, що порядкував у місті і в залізничному районі. Тепер, за воєнного часу, він був комендантом міста. Наказ коменданта міста, ротмістра жандармерії барона Ользе, попереджав, що кожна особа не з родини й родичів родини самогубця, яка дозволить собі піти за труною, буде відповідати згідно з чинними у прифронтовій смузі законами воєнного часу. Це попередження поширювалося також, і в першу чергу, на студентів вищих та учнів середніх шкіл, навіть у тому разі, коли вони й не досягли ще віку громадянського повноліття.

Ми проводжали труну товариша здала.

Путь на кладовище була по Одеській вулиці, повз залізничну колію на Одесу. Колія була на високому й широкому насипу. Там, на насипу, на околиці міста, де Одеська вулиця вже кінчалася і від неї вбік відхилялася тиха, зелена приміська Цвинтарна вуличка, там зібралися ми, товариші. Поміж чорної гімназистської форми та синіх кашкетів з білими кантами було рясно зелених штанів і чорних кашкетів учнів залізничної школи та вищого початкового міського училища. Залізничні техніки і „внучки“¹ — наші непримиренні вороги, які били кожного гімназиста, коли він потрапляв один і беззахисний до їхніх рук, і яким ми, гімназисти, відплачували точнісінько так само, — ці „вороги“ прийшли до нас розділити наше горе, наше обурення й нашу небезпеку. Ми тихо балакали й залюбки угощали один одного цигарками.

Крім того, було тут же й кілька засмальцьованих кепок молодих залізничних робітників. То були, мабуть, особисті приятелі Грачівського, з діда-прадіда залізничники. А ще — поміж інших — блідо манячив пожмаканий, злинялий, блакитний, аж білий, старий „заслужений“ студентський кашкет. Це був кашкет Митьки Извольського. Митька Извольський був старий, „вічний“ студент. Років з десять він кочував з факультету до факультету. Аж, нарешті, за „безпорядки“ його викинуто з університету й вислано з столиці „по месту жительства“. „Места жительства“ самотній сиротина Митька не мав ніде. Але, поскільки колись, як свідчили документи, він народився в нашому місті, то й висланий був він саме сюди. Ні батьків, ні родичів Митьки не пам'ятали навіть старожили. Мав тепер Митька років під сорок. Він жив з приватних лекцій, з переписування театральних ролей та з інших випадкових заробітків.

¹ „Внучки“ — ВНУ'чки — учні Вищої початкової школи.

Отже всього на насипу стояло нас чоловік з вісімдесят. Звідси, з високого насипу, нам було видно майже все наше місто. Величезна шахівниця зелених і червоних, залізних, та білих, руберойдових, дахів побризкана густо тінявим цятовинням дрібнесеньких садочків. Була вже осінь і садки переливалися багатющою веселкою гарячих і тьмяних барв—жовтою, помаранчевою, червоною, сепією та фіалковою.

Залізничний насип, розтинаючи місто, панував над ним. Це був величезний залізничний вузол. Тепер у тилловій військовій зоні це був видатний зафронтний комунікаційний пункт. В центрі була станція—величезний, розкішний, найкращий вокзал-палац. На три боки від нього, виринаючи раптом з мережива привокзальних колій, розбігалися три радіуси залізничних напрямків: на Одесу, на Київ, до австро-румунського кордону. За п'ять кілометрів далі цей радіус розпромінювався на два—австрійський і румунський. Коли наставала ніч, привокзальні колії і три радіуси магістралей спалахували чередою яскравих електричних огнів. Немовби нічне небо падало на землю і вкривало її своєю зоряною пеленою. І в цій зоряній пелені горіли особливо ясно й густо три величезні, панівні сузір'я: вокзал з депо, вантажна станція і вагонні майстерні.

Зараз, удень, і вокзал, і депо, і вагонні майстерні немов замаскувалися рівносяйністю сонячного дня—їх не було видно. Зате в трьох величезних секторах між трьох насипів було видне саме місто. В найбільшому, східному секторі, зосереджувалося ділове й торговельне життя. Тут були державні установи, інституції самоврядування, магазини, базар і квартали єврейської бідноти. В рівному простором південно-західному секторі були найширші вулиці й найкращі будівлі. Тут жили найзаможніші громадяни, крупні залізничні службовці, інженери й чиновники. Тут була й гімназія. В третьому найменшому, північному секторі густо й тісно жив основний контингент міста—дрібний залізничний майстер та кваліфікований робітник: машиністи, кондуктори, техніки, агенти, вагари. Крім того, по околицях всіх трьох секторів тіснилися слобідки й передмістя. Ними володів середній робітничий масив народу. Тут жили кочегари, слюсарі, стрілочники, майстрові. Щодо чорноробів та ремонтних робітників, то вони в межах міста не мешкали. Вони приходили на роботу з близьких околиць сіл. Після робітничих передмість, вдовж закордонної та київської магістралей розташувалися казарми чотирьох стрілецьких полків. За ними, далеко по західному горизонту здіймалися стінами грабові та дубові ліси. Одеська колія вибігала просто в степ—у широкі, горбкуваті поля, де-не-де поцятковані невеличкими перелісками, де-не-де покраяні глибокими, химерно покрученими ярами. Це був вже край Поділля—край, піднятий відногами Карпатів.

Ми стояли на звороті одеського насипу і похмуро дивилися перед собою. Міста ми не бачили. Ми надто пильно й гостро придивлялися до однієї точки, звідки мала з'явитися похоронна процесія.

Грачівський був малопомітний поміж товаришів. Він тримався остеронь. Мало хто з нас сказав йому за ці п'ять років щось інше, окрім „Здоров був! — Бувай!“... І от зараз, коли він так страшно і так нагло вмер, ми не могли згадати про нього якихось показних і характерних дрібниць. Він був тихий і скромний. Не можна було пригадати за ним брехні. Він був відданий і товариський. У третьому класі він прийняв на себе провину товариша, якого мали б виключити. Оце, здається, і все... Нам було шкода товариша, і ми почували себе в чомусь винними перед ним.

Раптом, в кінці Одеської вулиці, зза її коліна біля Державної скарбниці, з'явилася хмаринка куряви.

— Везуть!

Але в цей час інше притягло до себе нашу увагу. По колії від вокзалу, простували сюди до нас дві високі ставні постаті. При боці у них були шаблі, через груди жовто-гарячі шнури. Це були двоє жандармів. Тихий шелест пройшов між нами. Кілька чоловіка непомітно зникли з насипу на другий бік.

Жандарми наближалися. До нас вони мали підійти хвилини на дві раніше, ніж похоронний повоз промине нас вулицею. Тепер ми вже розпізнавали їхні лица. Це був вахмістр Кошевенко і другий, невідомий нам рядовий. Син вахмістра Кошевенка вчився в другому класі нашої гімназії.

Ми стояли і дивилися. Ми були зовсім непорушні, ми завмерли. Серця наші заохололи, і ми почували, як бліднемо. Нам було страшно. Але нас було багато і ми не рушили з місця.

Вахмістр Кошевенко і другий жандарм підійшли щільно. Проте, підійшовши щільно, вони не спинилися. Вони йшли далі, просто на нас, немовби нас і зовсім не було. Немовби перед ними була не юрба з кількох десятків юнаків, а зовсім порожнє, безлюдне місце. Мимоволі ми розступилися.

Жандарми пройшли крізь наші лави, як в розчинені двері. Вони не моргнули на нас і оком. Вони підійшли до Митьки Ізвольського і спинилися. Митька дивився на них і ліниво курив.

— Гаспадін Ізвольський, — привітно відкозиряв вахмістр Кошевенко, — так што їх благородіє, гаспадін ротмистер, кличуть вас до себе.

— Для чого? — поцікавився Митька, помовчавши якусь мить.

— Не могу знать! — весело відкозиряв вахмістр. А відкозирявши, він зовсім недвозначно підморгнув своєму компань-

йонові. Другий жандарм клацнув закаблуками і став по другий бік Митьки.

Митька двома затяжками докурив цигарку й кинув недокурок на пісок. Потім він знизав плечима і, подивившись на нас, розвів руками. Це мало означати: „як бачите!“ Після того він рушив. Жандарми пішли по обидві сторони його.

Проходячи повз нас, вахмістр Кошевенко, немов знехотя, немов ні до кого, промовив:

— А гаспадам гімназістам я б радив розійтися по домах...

Більше він не сказав нічого і пройшов. Але від його слів не одному з нас враз засмоктало під грудьми і закортіло слизнути з насипу на той бік.

— Забрали Митьку! — почулися голоси. — На всякий випадок. Щоб чогось не було.

Митькин арешт не була для нас новина. Митька був „неблагонадійний“, під наглядом поліції. Його арештовувано з метою „профілактичною“. Перед різними громадським актами і державними подіями. Перед днем царської коронації, перед земським з'їздом, перед проїздом государя-імператора через нашу станцію. Останній раз Митьку арештували за два дні до оголошення війни. Всякий раз, коли Митька проходив через місто в супроводі двох жандармів, горожани мали всі підстави сподіватися за день-два якихось визначних подій. Цей гороскоп був абсолютно несхибний.

Але довго розмірковувати над Митькиним арештом ми вже й не могли. Траурні дроги із тілом Грачівського наближалися. Траурний похід був такий:

Попереду, кроків на сто, йшли двоє поліцаїв. Між ними й траурними дорогами місце було абсолютно порожнє. Не було ні попа, ні півчої, ні дячка. Тільки старий церковний сторож ніс невеличкий мідний хрестик на довгому держаку. Самогубцю, згідно з законом церкви, ховали без релігійного обряду. На дрогах стояла довга, закрита кришкою чорна труна. На ній лежало кілька віночків з безсмертників чи айстр. Позаду труни за дорогами йшла стара, згорблена жінка. Бабка? Матір? Її підтримував високий чоловік з сивим волоссям і чорними вусами. Ніхто не міг сумніватися, що це був батько нашого мертвого товариша. Небіжчик був схожий на батька достоту. Позаду їх з глечиком в руках понуро плеталася дівчинка років дванадцяти. То була, мабуть, сестра Грачівського.

Це було все. Все — коли не рахувати ще двох поліцаїв з лівого боку та двох з правого. Кроків за двісті позаду, немовби нічого спільного з похороном не маючи, по тротуару йшли ще чоловік з десять жандармів. Вони байдуже позирали по сторонах, позіхали й курили, вдаючи, що вийшли взагалі, так собі — пройтися. Вигляд похоронної процесії був якийсь несправжній і неправдоподібний.

Між Туровським і Сербином стояв на насипу молодий робітник в робочій одежі й засмальцьованій кепці. Він заломив кепку на потилицю й протяжно свиснув.

— Диви! — засміявся він, і сміх його прозвучав дивним, різким дисонансом серед загальної похмурої й траурної мовчанки. — Диви, но помпа яка! Шість гачків і аж десятеро оселедців! Що він, революціонер був, чи що?

Ми всі здригнули і глянули на невідомого хлопця. Його сміх вколов нас. Сміх ображав пам'ять мертвого товариша. Але крім того, цей невідомий замурзаний хлопець вимовив вільно і голосно страшне, заборонене слово. Слово, яке можна було вимовляти тільки нишком, тільки пошепки, попереду озирнувшись навкруги. І слова цього ми, власне, не розуміли. Це було невідоме нам слово. Ми не знали, що воно означає. Ми тільки знали, що за ним ховається щось загрозливе, щось заборонене, щось привабливе, але й страшне...

— Хто це такий? — запитав пошепки Сербин, киваючи на хлопця в кепці і підозріло на нього поглядаючи.

— Хто його зна...

— Це з Угольника. Я його знаю. Слюсаря Бондаренка син.

— Нічого подібного. Це з Пеньків, змінний кочегар з С — 815.

Хлопець тим часом перемістив свою кепку з потилиці на очі.

— Ич, сволочи! — процідив він. — Сюди поглядають. Не ворти до них, хлопці, фотографій.

Потім хлопець обернувся до Туровського й торкнув його за плече.

— Чуєш? А що він написав у посмертній записці?

Туровський поглянув на товаришів — чи можна про це говорити? Репетюк знизав плечима й відповів замість нього:

— Він написав: „Будь проклята гімназія“...

Хлопець помовчав якусь мить, немов чекаючи, чи не буде ще чогось далі. Ми глянули йому під кепку й побачили, що очі його почервоніли і змокли. Якесь тепла хвиля пройшла від цього невідомого хлопця до кожного з нас. Ми почували, що сліози лоскотуть і нам у підгорлі.

— Ви що? — запитав Піркес нахмурившись.

Але хлопець вже заспокоївся і очі його були сухі.

— Воно, виходить, і вам, гімназістам, також не з медом, — проказав він.

Ми промовчали. Похоронна процесія тим часом пройшла. Ми скинули шапки й дивилися їй услід. Спочатку за рогом Цвинтарної вулиці зникли двоє передніх поліцаїв. Потім зник сторож із хрестом. За ними зникли дроги, стара жінка, батько Грачівського та його маленька сестра з глечиком. Десятеро жандармів потопталися якийсь час на розі. Вони не знали, що їм робить. На вулиці й коло самогубці все було

спокійно й відповідало наказові ротмістра. Але на насипу зібралися ці чортові гімназисти. Проте, про насип у ротмістровому наказі не згадувалося й словом. Жандарми потопталися хвилинку і, нарешті, пішли. За мить і вони зникли за рогом.

— Ненавиджу! — прошепотів Піркес і закусив губу.

На вулиці стало порожньо. На душі було пусто. Грачівського поховано. Грачівського вже не було.

Хлопець в кепці знову заломив кепку на потилицю і звернувся раптом, голосно і несподівано, до всіх:

— А як ви, господа гімназисти, про війну?

Зразу йому ніхто нічого не відказав. Запитання було несподіване, незв'язане з попереднім і якесь, здавалося, недоречне.

— Що про війну? — обізвався, нарешті, Васька Жайворонк і враз почервонів.

— Та отак, про війну? Як воно там і до чого?

Репетюк зсунув брови, поправив пенсне і заявив, що інший звільнений з гімназії, Парчевський, вже пішов на війну. Крім того, от він, Репетюк, також думає податися... до флоту.

— Парчевського я знаю. Пустяшний хлопець! — відказав наш співрозмовець. — Але я, сказати б, не про те...

А втім, він не пояснив, про що ж саме він. Помовчавши якийсь час, він попросив у Репетюка цигарку і, закуривши, зібрався рушати.

— Ну, я пішов. Всі вони такі, що ротмістри, що директори гімназій. Воювати, конешно, не їм приходится...

З цими словами парубок зник по другий бік насипу.

Ми стояли, не знаючи, що нам робити. Нікуди не хотілося йти. Грачівського поховано. Мова невідомого парубка була чудна й незрозуміла. Ми не знали, чи це з ініціативи директора ротмістр Ользе заборонив нам йти за труною і на кладовище. Можливо, ротмістр зробив це і з власної ініціативи. Проте хлопець був правий. Директор, ротмістр Ользе, Вахмістр, Піль, жандарми, поліцаї, гімназичні сторожі — це була одна компанія...

— Хлопці! — запитав раптом Зілов. — Чи не здалося вам, що отой хлопець, кочегар, так говорить, немовби він проти війни?

Як завжди, Зілову ніхто нічого не відказав.

Смерть Грачівського вичерпала всю справу з злочиним Кульчицького та його результатами. І злочин, і товариську впертість гімназистів, і самий погром гімназії враз забуто. Гімназію не закрито, всі інші репресії припинено, навіть знято всі невідбуті ще „безобіди“. Мопс, Вахмістр і Піль на якийсь час зробилися лагідні й доброзичливі. Репетюк, зустрінутий Вахмістром о пів на восьму на вулиці з цигаркою, був відпущений всього з невеличкою нотацією.

І от враз в нашому гімназичному житті і в нашому навколівій гімназичному побуті ми відчули незрозумілу, але дошкульну порожнечу.

Особисті інтереси кожного раптом розсипалися і зблякли. Яке пуття в збиранні марок різних держав, коли ці різні держави щодня із шпальт газетних повідомлень кричали до нас живими фактами свого міждержавного життя? Ешелонами, повними крові, потрошених кісток і задубілих трупів, стікали сюди до нас, у зафронтову зону, наслідки цих живих міждержавних взаємин... Чи міг захопити нас черговий, свіженький випуск ефемерного Пінкертона, Шерлока Холмса або Ніка Картера — нехай це буде „Джек, потрошитель женщин“, „Кровавая ночь бедной Джеси“ або „Семь жен Эдинбургского могильщика“ — коли от тут, поруч, „справжній“ Козьма Крючков проколював списом одинадцятро „справжніх німців“, „справжній“ козацький есаул Єпіфанов один гнав поперед себе цілий полк відступаючих австріяків, а справжній чотирнадцятилітній герой, збіглий гімназист Кость Малафеев діставав Георгія за хоробрість?.. Який сенс був у читанні святих життів Рудіних, Лаврецьких чи „Героя нашего времени“, коли сто кілометрів на захід від нас один німецький „чемодан“ відбирав враз життя в цілої сотні героїв нашого часу?.. Навіть сам наш юнацький бог — футбол — втратив для нас інтерес.

А втім, втратило сенс не лише наше, гімназичне життя. Все інше довкола нас, не зв'язане так чи інакше з інтересами фронту й війни, зробилося беззмістовне й недоречне. Війна поглинула все. Життя було тільки там — поруч, за сто кілометрів на захід. А тут його не залишалося. Ми жили не життям. Ми жили тільки поруч із життям.

Філателісти подарували свої альбоми молодшим братам, а сами взялися колекціонувати трофеї війни. Вони збирали вистрілені патрони, скалки гранат, аеропланні стріли, головки шрапнелей, кулі, вирзані з ран. Вони наклеювали альбоми фотографій убитих, ранених, полонених чи загиблих без вісті. Вони вимінювали австрійські багнети, німецькі шпори, угорські темляки, румунські кокарди, чеські кепі. „Пінкертоншики“ витрачали тепер свої ошадження від сніданків не на чергові випуски бібліотеки „Развлечение“, а на портрети генералів, воєнні пісенники та ілюстровані щотижневі журнальчики з картинами боїв, зв'язи та німецьких „звірств“. Кожний гімназист ухитрявся в межах обов'язкової гімназичної форми носити на собі якусь деталь туалету, зняту з ворога або побувалу на фронті: австрійський черевики, німецький світер, чорний румунський офіцерський крават, штани з пораненого брата, сорочку, прострілену проти серця...

Проте, намагання зв'язатися з фронтом і війною не вичерпувалося тільки цим. Кожний волів якимсь способом взяти реальну, активну участь в роботі для війни. Гімназистки, які не мали на фронті брата чи батька, вибирали собі через газету „хрещеника“, „сироту“ і акуратно листувалися з ним. Вони писали йому цілі дисертації про героїзм та списані в Карамзіна трактати „о любви к отечеству и народной гордости“. Адресат відповідав проханням прислати махорки, свіжих оуч та чогось їстивного.

Нам, „мужчинам“, гімназістам, припали й функції більш „мужські“. Вони були й дещо різноманітніші. Кожний добрав собі ролі в обслуговуванні фронту на свій смак. Зілов, Сербин, Туровський та Піркес закріпилися за сортувальним госпіталем на приймальному пункті Червоного хреста. Вони зустрічали ешелони з раненими і допомагали в розподілі їх по місцевих лікарнях чи санітарних поїздах. Макар, Жайворонок і Кашин працювали на пункті польової пошти. Вони приймали величезні лантухи листів, присланих з усіх кінців розлогої російської держави, і розкидали їх по дрібніших лантушках з номерами полків. Фельдгері розбирали ці лантушки і розвозили їх на місця постою. Репетюк з Кульчицьким спеціалізувалися на карнавковому збиранні грошей на користь Червоного хреста. Це особливо імпонувало їм, бо карнавковий збір треба було здійснювати в парі з дівчиною, що пришпилювала на груди квіти, значки чи бантики. Репетюк ходив в парі з Лідою Морайловою. Його карнавка була завжди повна срібних полтиників та паперових карбованців. Гімназична красуня здобувала їх молодістю і вродою. Воропаєв також обрав собі діло на власну уподобу. Під керівництвом Збігнева Казіміровича Заремби та з особливого дозволу директора гімназії він орудував в справі організації благодійних базарів, концертів та танцювальних вечорів, улаштуваних тепер по домах нашої аристократії: інженерів, інтендантів та купців¹. Принаймні раз на тиждень він з'являвся до класу просто з нічного балу, блідий, зелений і невиспаний, з горлом, захриплим після галантного диригування. Через ліве плече, немов альютантський аксельбант, в'юнилася в нього прим'ята триколіорова бинда з великою розеткою коло серця. Це був знак розпорядчика танців. Вітька навмисне забував його зняти. Коли учитель, який починав першу лекцію, робив Воропаєву зауваження, Воропаєв немовби схоплювався, скидав аксельбант і томно просив пробачення. Цілий клас заздрив Вітькиним талантам і успіхам.

І тільки один Вася Теменко, покинутий своїм нерозлучним другом і нездатний слідувати за ним по балах і вечорах через свою непереборну сором'язливість, не міг ніяк вибрати

¹ Прилюдні танці один час були заборонені.

собі якогось конкретного діла. Зате він спеціалізувався на інформаціях. Щодня, сумлінно, від дошки до дошки, він читував газету і служив для нас ходячим довідником. Він точно знав розположення частин, вигиби лінії фронту, напрямки стратегічних рухів, місця бойових ударів. Він знав, де ми наступаємо, де відступаємо, де тисне ворог і де ворог панічно біжить. Він знав усе. І для нас це було як знахідка, бо від газетних аркушів на нас, треба признатися, віяло нудотою підручників історії і географії.

Втім, деяке уміння поводитися з газетою виказував Зілов. В перервах від ешелону до ешелону під час чергування на етапному пункті він виймав газету і брався читати її охочим. Охочих було завжди доволі. Порубані і пострілені „землячки“, які щойно кілька годин тому повернулися звідти, з самої війни, жадібно кидалися слухати вісті звідтіля. Вони були там, на фронті, вони брали участь в боях, вочі були поранені, вони тільки випадково уникли смерті, але вони абсолютно не уявляли собі, що ж таке фронт, що ж таке війна.

Про себе, про свою участь у війні багато з них могли розповісти тільки таке. На місці мобілізації їх з молебном посадовлено до ешелонів. Грав оркестр, дами роздавали цигарки, дівчата кидали квіти. Потім вони їхали — дуже довго, з зупинками на обід і чистку вагонів. Потім, колись уночі, їх розбуджено і висаджено десь — де саме, невідомо, бо була ніч і було темно. Бахкали гармати і навіть торохкотів кулемет. Їх вистроєно й поведено пішки. В темному небі спалахували розриви, немов феєрверки на гулянці в міському саду. Було поночі, сусіда можна було тільки почувати ліктем. Курити було заборонено. Потім їх перестроєно в цеп. Потім вони залягли і почали стріляти. В передранкових сутінках довкола ворушилися таємничі тіні, бовваніли темні силуети — чудні й незбагненні контури нової й невіданої, чужої землі. Було моторошно, але цікаво. Потім настав день і бій скінчився. Довкола було просто і звичайно. Ніякої чужої, нової, незнаної землі. Ніякого фронту, ніякої війни. Байрак, згірок. На згірку білі хати невеличкого села. За селом річка і ліс. А позаду — поля. Скільки сягне око — стерня покошених, прибраних полів. Нічого особливого. Можна було курити, давали їсти гаряче й дозволялося поспати. Вночі знову була стрілянина і раптом — саме тієї хвилини, як автор такої розповіді ладнавсь перевернутися з лівого зацікавленого боку на правий — саме тієї хвилини раптом щось як вдарить у плече і така млюсть пішла зразу поза шкурою і, головне, у ноги. Потім неприємність.

Це було все. Ні про війну, ні про фронт автор такої розповіді сказати нічого не міг. „Мабуть, так, що й не дійшли ми до самих, тобто, позицій, — казав він, — позиції були, мабуть, десь зразу попереду“.

Одначе, для чотирнадцятилітнього Вані Зілова чимало в газеті зоставалося незрозумілого та чудного. Особливо плутався він у статтях та промовах політичних діячів. До кожної статті чи промови у нього негайно ж з'являлася ціла сотня запитань. Запитання замучували Зілова. Батько — старий слюсар, не завжди вмів відповісти на них. Запитання мучили і його самого. Товариші до запитань Зілова звикли і ніколи не турбувалися на них відповідати. Та не зуміли б відповісти. Зілов наважувався з найбільш дошкульними запитаннями вдаватися до самих учителів. Учителі здебільшого знизували плечима й відповідали, що Зілову ще рано сушити собі голову такими справами.

Якось на лекції словесності, яку викладав тепер у нас сам Вахмістр, Зілов раптом підвів руку з двома випростованими пальцями:

— Що вам, Зілов, живіт болить?

— Ні, Юрію Семеновичу, я хочу вас запитати...

— Що таке?— звів свої лисі брови Вахмістр.

— Скажіть, Юрію Семеновичу,— захвилювався й почервонів Зілов,— от я читав газети, мені не все зрозуміло про війну...

— Ну, ну,— нетерпляче підігнав його інспектор.

Зілов ще дужче заспішив і зашарівся.

— Значить, так... От ми, руські, пишемо про волю й братерство слов'ян та потребу їх визволити спід німецького насильства... Французи пишуть про потребу боротися проти німецької запосілості та обороняти цивілізацію від варвара шваба... Ну, от, значить так... А як же, я не розумію, пишуть у себе там у газетах німці? Вони визнають і називають себе насильниками і варварами? Чи... як? Чи... той... Значить, так... так само кажуть, що насильники руські, а варвари — французи?..

Вахмістр довго не відповідав Зілову. Спочатку він замислився, втопивши зір кудись вбік, за вікно. Зілов ждав, шукаючи запитливими очима відсутній погляд педагога. Потім Вахмістр раптом хутко мотнув головою й кинув поглядом просто в Зілова. Це було як постріл, і такого погляду ніхто не витримував, не знітившись.

— Зілов!— зарепетував інспектор своїм верескливим голосом кастрата.— Ви таки вилетите з гімназії! Встать!

Зілов пополотнів і виструнчився.

— Шість годин без обіду!— за хвилину докинув Вахмістр, заспокоюючись. Зілов сів.

НІМЕЦЬКІ ВАРВАРСТВА І МИ

Кожна визначніша перемога російської армії відзначалася у нас в гімназії урочистим вдячним молебнем. Якщо звістка

надходила серед лекцій, лекції переривалися для урочистої патріотичної відправи. В таких випадках Мопс завжди особисто обходив класи, вітаючи учнів з перемогою „русского оружия“ і пропонуючи рушати до церкви подякувати богові, „справедливая десница которого вчуже руководит десницами наших беззаветной храбрости полководцев!“

Для таких подій Мопс одягався у відповідну урочисту одержу. Він одягав парадний гаптований золотом мундир, з двома рядами орденів на грудях і шпагою при боці. Його ліва рука, затягнута в білу рукавичку, тримала за різок і денцем донизу рогату—„наполеонівську“ трикутку. Права біла рукавичка лежала в середині, недбало кинута через крис. Великий палець лівої руки притискав її до різка. Рука з трикутним допотопним капелюхом була зігнута в лікті, притиснута до грудей під прямим кутом і викинута рівно наперед. Мопс посувався повільно і урочисто, і трикутний капелюх плив попереду перед ним.

З Мопсового маскарадного туалету, ми знали, сміялися сами вчителі. Ніхто, навіть із найстаріших, вислужених педагогів, які мали право на подібний гаптований мундир та трикутку, не носив їх уже років з десять. Шпагу та ордени вдягали лише в царські „тезоіменитства“. Але ми до Мопсового маскараду ставилися вельми прихильно і зустрічали його завжди з радістю. Мундир, трикутка і шпага віщували нам тільки хороше: несподіване свято, скасування лекцій задля молебну абоощо. Крім того, ці атрибути вислуги і влади якнайкраще впливали й на самого Мопса. В мундирі, трикутці та при шпазі він робився лагідніший та доброзичливіший.

Цього разу, ввійшовши раптом серед лекції до класу, Мопс був особливо напиндючений і урочистий. Ліва рука, що тримала кашкет, тремтіла. Ми зірвалися, заgrimіли партами і виструнчилися, поїдаючи директора очима, як того вимагали гімназичні приписи. Мопс спинився посеред класу. Він виставив наперед ліву ногу й засунув праву руку за гаптований борт золотого мундира. Кашкетка в лівій руці тремтіла дужче й дужче.

— Дити! — щонайурочистіше загунявив він. — Дорогие дити!..

І раптом права Мопсова рука сїпнулася зза борта і ковзула за спину між фалди, де містилася задня кишеня. Мопс висмикнув носову хустку й притис її до очей. По наших лавах перекотився тихий гомін.

— Дити! — нарешті заспокоївся Мопс. — Я должен сообсчить вам великую радость огнюдь не одной насеі родини, но и всего цивилизованного целовецества...

— Ура! — заgrimіли ми.

— Ах, ви взе знаете? — дещо розчаровано здивувався

Мопс.— Ви слухали, як я имел уже счасье доложити об этом вам товарищам в предыдущем классе? Хе-хе-хе!

— Ге-ге-ге!— поштиво, але неголосно відгукнулися ми.

— Хе-хе-хе-хе!— веселіше підтримав Мопс.

Ми ніколи й не думали, щоб він умів так весело сміятися. Його щира веселість підбадьорила нас.

— Ге-ге-ге-ге-ге!— гримнули ми на повні груди.

Мопс махнув рукою в білій рукавичці і ми враз слухання урвали регіт і, випнувши груди та викотивши очі, випушилися на нього.

— За сим я пригласаю вас, гаспада, помолитися и поблагодарить господа бога за милостиво дарованную насей доблестной армии победу над супостатом!

Мопс вийшов. Ми потислися до коридору за ним. Ми нічого не знали. Ми нічого не чули. Ми просто поспішили за нашим „ура“. Нам цікаво було довідатися, що за перемога. Може, німців переможено вже назавсім? Невже це кінець війни? Ми, звісно, дуже раділи за „победу нашего оружия“, але нам було б шкода, коли б війна закінчилася так хутко, без нашої безпосередньої участі.

Ні, війна ще не закінчилася. То було здобуто Перемишль.

Після молебня ми відспівали „Боже царя храни“ і Мопс виголосив промову. Він говорив про швидку перемогу, про безцнні якості руського народу і про лихий геній німецького варвара. На німецьких варварствах він спинився досить довго, докладно розповівши про немовлят з розтрощеними черепами, матерів з вирізаними грудьми, про коней, заведених до церковних вівтарів, і про зруйновані пам'ятники старовини.

Чергова лекція після молебня була у нас німецька мова. Було вже два дзвінки, коридори спорожніли, ми розсілися по місцях і неохоче полізли під парти по Глезерів і Пецольдів, по казки братів Грім. Молебень, ця несподівана розвага, розворушив усіх і зовсім не хотілося знову братися до остогидлих книжок.

На кафедру раптом зійшов Репетюк. Він викинув ліву руку наперед, тримаючи в ній свого кашкета, а праву зажав за борт тужурки. Ми охоче відсунули книжки й наготовилися сприймати якесь видовище. Репетюк поправив золотий ланцюжок пенсне.

— Милорди!— сказав він.— Невже ми, сини народу-богоносця, дозволимо собі сушити голову над огидною мовою німецького варвара?!— Репетюк підхопив за різок томика братів Грім і потрусив ним у повітрі.— Отнюдь! За сим— я пропоную, джентльмени, не заніматися сьогодні по-німецькому.

— Вірно! Не заніматися! Ура!— відгукнулися ми, і сині томики братів Грім полетіли назад під парти.

— Кабалеро!—Репетюк підніс догори руку, хотівши ще щось сказати, але, позирнувши на двері, скочив з кафедри і пішов на своє місце. До класу входила Ельфріда Карловна.

Ельфріда Карловна тихо увійшла і ще тихіше сіла на своє місце. Ельфріда Карловна завжди була тиха і скромна, але все ж таки це вже була зовсім не та Ельфріда Карловна, яка була раніш. Раніш—до війни з німцями—Ельфріда Карловна була грозою нашої гімназії. Вона була педантично-вимоглива і сувора, але фанатично справедлива. Її боялися і шанували. Вона ніколи не підносила голоса, але на її лекціях ніколи не бувало ніякого бешкетництва... Тепер від тої Ельфріди Карловни не залишилося й сліду. Ельфріди Карловни вже не боявся й не шанував ніхто. Її дражнили, з неї глузували, на її лекціях бешкетував навіть перший учень і підлипайло Хавчак. На її лекціях було весело й безжурно. Ми співали, гуляли в шахи, готували інші уроки. Користаючи з того, що Ельфріда Карловна погано знала російську мову, ми робили нечеповності, говорили їй непристойності. Ми відмовлялися відповідати урок, вимагали ставити нам високі бали, зошити з „одиницями“ жбурляли їй в обличчя і на загрози поскаржитися інспекторові посилали сердешну дівчину до чортової матері. Ми знали, що тероризована німкеня не поскаржиться нікому. Ельфріда Карловна втратила свою впевненість, твердість, амбітність. Вона була переможена. Тепер на лекціях вона нервувалася, хвилювалася, губилася. Вона навчилася гніватися, гримати на нас, стукати кулаком по кафедрі. Пуття від цього не було ніякого. Тільки Ельфріда Карловна сіла й присунула до себе журнал, Репетюк раптом звівся знову і між партами попростував до дверей.

Ельфріда Карловна проводила його здивованим поглядом. На вихід із класу треба було просити дозволу в учителя.

— Репетюк!—несміливо покликала вона й кашлянула.—Куди ви?

Не відповівши нічого, тільки знизавши плечима, Репетюк зник за дверима. Ельфріда Карловна подивилася йому на-здогін і обернулася знову до журналу. Тоді в іншому кутку класу раптом звівся Воропаєв і так само рушив до дверей.

— Воропаєв!!—зовсім розгубилася німкеня.—Куди ж ви?—Але й на цей раз вона не дістала відповіді.

Тільки зник за дверима Воропаєв, з місця звелися Кашин і Кульчицький. Вони вийшли так само, як і товариші, під німим запитливим поглядом учительки.

За Кашиним і Кульчицьким рушили інші. Один по одному, урочисто й мовчки, ми вставали з місць і простували до дверей. Ельфріда Карловна вже не спинала нас і не запитувала. Збліднувши й закусивши губу, вона одвернулася до вікна, лиш скося випроваджуючи кожного з нас сумним і невидючим поглядом.

Останнім лишився в класі Хавчак. Коли двері зачинялися за передостаннім, Макаром, Хавчак трохи підвівся і зробив вигляд, що він також ладнається йти. Коли ж двері зачинилися, він знову присів, показуючи учительці, що він зовсім і не збирався йти, а тільки нахилився підняти з підлоги папірець. Не підтримати товаришів він боявся, але й підтримати було страшно не менш. Він розгорнув казки братів Грім, поспішаючи задемонструвати свою готовість відбувати лекцію з учителькою сам-на-сам. Він вирішив уже сказати товаришам, що його, останнього, Ельфріда Карловна затримала й наказала сидіти з нею в класі.

Коли двері за Макаром зачинилися, Ельфріда Карловна зітхнула й почервонілими очима оглянула порожні парті. Несподівано її погляд настромився на самотню й запобігливу постать Хавчака з наготовленою для читання книжкою. Ельфріда Карловна блідо всміхнулася.

— Хавчак, — сказала вона, — ви можете також ... йти.

Потім вона забрала журнал і вийшла.

В учительській Ельфріда Карловна сказала, що в неї розболілась голова і вона змушена була скасувати лекцію.

МИ ГОРЛАЄМО „УРА“ ПОШЕПКИ

Вільну таким чином годину ми прогаяли якнайприємніше. Влаштувавшись в убіральній, ми курили, обговорювали, чи варто надалі приходити на лекції німецької мови, та розповідали різні брехні про війну та її героїв. Імена Малафеева, Сосіонова та Циганкова — юних героїв, збіглих гімназистів інших прифронтових гімназій, що вже дістали георгіїв за особисту хоробрість — не сходили з наших вуст. Ми пишалися нашими колегами і заздрили їм. Нам було трохи соромно, що ми сидимо тут, а не йдемо, подібно до них, на фронт для подвигу і героїства. Васька Жайворонок, який після своєї невдалої втечі зробився похмурий, впертий і, здавалося, ще чорніший, пояснив, що коли б і наша гімназія була закрита, а рідне місто зайняте німцями, як це трапилося з гімназіями та рідними містами Малафеева, Сосіонова та Циганкова, то й ми б були вже „георгіївськими кавалерами“. На закінчення Жайворонок запевнив нас, що він, будьте певні, втече вдруге і, будьте певні, на цей раз його вже не повернуть.

Зілов і Воропаєв на це промовчали. В них, здається, охолов запал до фронтових пригод.

Слідуюча лекція була історія. Ми любили лекції історії не так за самий предмет, як за його викладача. Історію викладав нам молодий, що тільки цього року закінчив університет, учитель. Він ще не звик почувати себе педагогом, соромився своєї влади над нами, не знав, як йому триматися,

і через те був у цілковитій підлеглості нам. Зіткнувшись з ним на перемирінці десь у закутку, ми циганили в нього цигарки і, боязко озираючись, щоб його не помітили Піль, Вахмістр або Мопс, Аркадій Петрович тикав нам цигарки і хутко тікав. Піля, Вахмістра та Мопса він боявся ще дужче від нас. Нам це надзвичайно імпонувало. Це ставило нас на один рівень з дорослою людиною, з педагогом. Від цього й ми починали почувати себе дорослішими. Пізніше ми довідалися, що в „білому білеті“ Аркадія Петровича були якісь непорозуміння і це було основною причиною його страху перед начальством.

На лекціях Аркадія Петровича ми намагалися поводитися пристойно. Цим ми хотіли продемонструвати свою свідомість. З добрим педагогом і ми по-доброму. Але почуття цілковитої безкарності — Аркадій Петрович ніколи б не наважився поскаржитися — нас, певна річ, розбещувала. Ми розпускалися, починали хуліганити та веселитися. Аркадій Петрович тільки червонів. Між нами ж було вже раз на-завжди умовлено, що ми люди дорослі і сами відповідаємо за свої вчинки. Коли й ми нарешті за це згадували — ми хапалися і знову намагалися повернутися до пристойності й „дорослості“. Але цього вистачало не надовго і за тиждень-два ми знову розбещувалися.

Аркадій Петрович взагалі був словесник, і тільки в нашому класі випадково викладав історію. До історії він ставився сяк-так і свої лекції присвячував здебільшого розмовам про літературу, мистецтво і філософів. Ці предмети він знав і любив їх дуже. Його розповіді про літературні течії, біографії письменників, театральні спектаклі та ідеї новітньої філософії ми завжди слухали залюбки і з непослабною цікавістю.

Сьогодні на лекцію Аркадій Петрович з'явився збуджений і схвилюваний. Він ішов шпарко, мав полами сюртука, загрибав ногами й розмахував журналом. Така була його звичайна манера ходити. Але сьогодні всі його рухи були особливо рвучкі й нестримні. Було ясно, що він чимсь схвилюваний.

Ввійшовши до класу, він жбурнув журнал на вікно і забігав між дошкою й кафедрою, потираючи свою лису, як пень, дарма що всього двадцятип'ятирічну, голову. На наше привітання він навіть не відповів.

Нарешті, Аркадій Петрович спинився — так само рвучко й несподівано.

— От що, друзі мої! — залопотів він ще швидше, ніж говорив звичайно. А звичайно Аркадій Петрович не говорив, а сипав горохом. — От що друзі мої! Директор дав свою згоду!

З тріумфом Аркадій Петрович викотив на нас свої дрібні, безброві й безвійні оченятка. Його коротенька, трохи опецькувата фігурка була сповнена гордоців і самоповаги.

— Яку згоду? На що згоду, Аркадію Петровичу?— зацікавилися ми.

— Висловлюйтеся, сер, точніше,— запропонував Репетюк.

— Ах, так!— схопився Аркадій Петрович.— Ви ж ще нічого й не знаєте!

І Аркадій Петрович, поспішаючи, затинаючися й загикуючися від хвилювання, розповів нам свою новину. Ми слухали його пристрасну розповідь з гарячою цікавістю і, коли Аркадій Петрович закінчив, загорлали „браво“ й заляскали в долоні.

— Тсс! Тихо, прошу вас!— кинувся заспокоювати наш ентузіазм переляканий учитель, розгублено позирючи на класні двері.— Кашин! Замовкніть! Я вас залишив без обіду!..

Новина Аркадія Петровича, проте, вповні була варта і оплесків і криків „браво“. За молодістю літ і за гарячістю темпераменту Аркадій Петрович був добрий штукар на різні витівки і, ця, чергова його витівка була безперечно краща за всі попередні.

Подібно до нас, і Аркадій Петрович був збуджений і схвилюваний війсьними подіями і, подібно до нас, волів якимсь способом взяти і собі участь в конкретній роботі для фронту, для війни, для її виконавців — солдатів. Можливо, його захват був дещо підігрітий гризотами сумління за не зовсім поправний „білий білет“¹. Випадкова участь в допомозі раненим, обслуговування польової пошти, всякі там карнавки збирання грошей чи благодійні танцювальні вечори — все це було не те, все це не задовольняло Аркадія Петровича.

— Друзі!— захилювався він.— Ми з вами культуртрегери! Правда, вам ще далеченько до культуртрегерства, але ви — майбутні культуртрегери! Воропаєв! — перебивав він собі самому за виробленою вже учительською звичкою, — поясніть, що таке культуртрегери! Культуртрегери, — негайно ж, не чекаючи, поки Воропаєв зведеться, випростується й розкриє рота для відповіді, відповідав він сам собі, зовсім певний, що це говорить зовсім і не він, а якраз Воропаєв. — Культуртрегери це люди освічені, які озброєні широкими гуманітарними, а також і прикладними знаннями і які цю освіту і знання поширюють серед цілого загалу. Ми повинні віддати на служіння фронтові, компатріотам, що борються за нашу вітчизну, свої знання й умілості духовного порядку. Жайворонки! Скажіть, які такі знання та умілості ми причисляємо до знань та умілостей духовного порядку?

Словом, діло було таке. Аркадій Петрович придумав утворити щось на кшталт „гімназичного театру“, яким би ми мали

¹ „Білий білет“ — документ, що через хворобу звільняв від обов'язку служити в царській армії.

обслуговувати маршові батальйони, що простують на фронт, та раних, що вертають з фронту або лежать у численних вже госпіталях нашого міста. Аркадій Петрович малював нам широчезні, просто таки неосяжні перспективи цього, гідного майбутніх культуртрегерів, діла. В надрах нашої гімназистської сірої маси безперечно повинна бути безліч невиявлених або скромних талантів. Ми зможемо створити величезний і різноманітний театр. Ми готуватимемо драматичні спектаклі, ми організуємо хор, ми виготуємо окремі вокальні й музикальні номери. Аркадій Петрович пропонував, не гаючи й хвилини, вияснити, хто бажає і хто може взяти в цьому ділі участь.

Бажали, звичайно, всі. Ідея Аркадія Петровича нас захопила надзвичайно. Оце діло, так діло! Нарешті й ми допоможемо фронтові справжнім, прекрасним ділом. Крім того, чорт забирай, ми ж будемо „артистами“! Ми будемо грати в п'єсах. Одягати різні цікаві костюми, клеїти собі бороди, розмальовувати обличчя й ходити перед залом, набитою публікою, по сцені, декламуючи й роблячи широкі жести. Ми будемо немовби справді жити в цікавих, оригінальних, зовсім не подібних на наше сіре нудне життя, сюжетах. Ми будемо кохати, змагатися, умирати і перемагати. Театр, це ж прекрасно! Кожний з нас нишком, всупереч суворій забороні гімназії, бував, звісно, в театрі, і не тільки на „Женитьбе“ Гоголя чи „Горе от ума“ Грибоєдова, а й на „Прекрасній Єлені“ чи „Графі Люксембурзі“. Чорт забирай! Невжеж таки й ми потрапимо вільно до театру, і не тільки в ролі прихожаних, переодягнутих глядачів, а самих акторів, цих таємних і незвичайних людей, з таким надзвичайним, загадковим і і привабливим життям? І директор, сам Мопс, дозволив нам це?

Мопс дозволив. Для війни і фронту було дозволено все.

Докладніший опит усіх бажаючих виявив такі досить значні артистичні ресурси. В нашому класі виявилось двоє скрипачів, шестеро грали на всяких струнних інструментах, четверо в церковному хорі були патентовані баси і четверо ж не менш патентовані тенори. Всі інші заявили про своє бажання й безумовний нахил до драматичного мистецтва: декламація, пантоміма чи драматичні ролі.

В самий розпал підведення артистичних балансів раптом звівся Воропаєв і попросив собі слова.

— Аркадію Петровичу, — сказав він, — от ви щойно сказали, що ми гратимемо цілі п'єси. А як же буде з жіночими ролями? Адже в кожній п'єсі неодмінно є й жіночі ролі?

Ми всі роззявили рота і так закам'яніли. Справді ж, чорт забирай, як же бути з жіночими ролями!?

— Невже жінок гратимемо теж ми? — розчаровано й скептично поцікавився Воропаєв. — Це ж нецікаво, Аркадію Петровичу...

Дійсно, це було нецікаво. Ми всі пам'ятали, як років два тому на річному гімназичному вечорі була виставлена силами учнів старших класів якась дія з комедії Миколи Васильовича Гоголя „Ревізор“, і Софью Андріївну та Марью Антонівну грали гімназисти шостого класу Раківський і Пухінсон. Дарма що були вони справді зовнішності дещо жіночої, але це було все ж таки зовсім нецікаво.

Аркадій Петрович почервонів як буряк і забігав по кімнаті ще дужче. Очі його то хитро посміхалися, то боязко меркли й ховалися за меткі безволосі повіки. Він підбіг до дверей, визирнув на коридор, чи там кого нема, причинив двері щільніше, потім підбіг до передніх парт і, по-змовницькому мружачи очі, покивав нам пальцем, запрошуючи присунутися ближче. Ми полізли наперед і збилися довкола нього на передніх партах. Задні лізли на плечі переднім і скоро утворилася ціла двоповерхова купа тіл. Аркадій Петрович ще раз заглянув до коридору, а тоді свистливим шепотом, полохливо позираючи на двері, заговорив:

— Бачите, друзі мої, ви сами знаєте, що закони Кассо забороняють улаштування спільних вистав вихованцями мужських і жіночих закладів. Коли вчився в гімназії я, тоді було вільніше, і ми такі вистави влаштовували. Алеж тепер, ви сами розумієте? Отже, доведеться нам грати жіночі ролі, звичайно, самим...

— Ну...

З розчарованим і сердитим гарчанням ми відлинули від Аркадія Петровича. Але Аркадій Петрович замахав руками і заморгав повіками!

— Тссс! Тссс! Тихо, прошу вас, друзі мої!..

Потім він побіг до дверей утретє і, встановивши, що там усе безпечно, повернувся до нас навшпиньках з виразом обличчя конспіративним до крайніх меж.

— Але, друзі мої, ми зробимо так... Та тихо ж, Кашин, не сопіть мені в вухо! Директор може почути!.. Ми зробимо так. Жіночі ролі готуватимуть, звичайно, наші хлопці... Та стійте ж, стійте, які бо ви, неврастеніки! Репетюк, поясніть, що таке неврастеніки?.. Але одночасово, нишком, десь на приватній квартирі, ми репетируватимемо ці п'єси з справжніми жінками. Ну, так, звісно — гімназистками, а то ж з якими? Потім, коли все буде готове, ми покажемо спектакль директорові. Хлопці, які виконаватимуть жіночі ролі, гратимуть навмисне погано. Спектаклі немовби повинні будуть через те зірватися. Макар, подивіться, там нікого нема на коридорі? Тут, немов випадково, виявляться в жіночій гімназії гімназистки, що уміють грати ці ролі — це вже я все умовився з учительками жіночої гімназії. Вони запропонують. Директор відмовить. Ми поставимо це на педагогічну раду. Потім на батьківський комітет. Потім підемо до військового коменданта міста — ми ж хочемо

обслуговувати госпіталі і фронт. Потім комендант напише до учбової округи або й до міністерства. Словом... ви ж розумієте !..

Ми розуміли. Ми присунулися до Аркадія Петровича тісним кільцем. Ми підхопили його на руки і за секунду, віючи фалдами мундира, Аркадій Петрович злетів високо під стелю.

— Тсс! Тихо, прошу вас! Друзі мої! — махав він руками й ногами. — Що ви? Покиньте! Я залишу вас без обіду!

Але ми піймали його і жбурнули ще вище. Аркадій Петрович змушений був виставити руки наперед, щоб не розбити обличчя об стелю.

— Ради бога! Прошу вас! Кульчицький! Я поставлю вам одиницю!

— Васька! На стрьому!

Васька Жайворонок побіг до дверей вартувати.

Тепер, під охороною дозору, ми ловили бідолаху Аркадія Петровича і знову підкидали його. Вигукувати було неможливо, і ми тільки широко роззявляли роти, лементуючи „ура“ самим рухом щелепів. Аркадій Петрович був увесь у крейді, гудзики його штанів повідривалися і спід поли звисала відстібнута підтяжка. Ми відпустили його тільки тоді, як він почав хрипіти, виказуючи явні симптоми морської хвороби...

БОГИНИ ОСЕЛЯЮТЬСЯ СЕРЕД НАС

Витівка Аркадія Петровича розквітла цвітом буйним і рясним. „Гімназичний театр по обслуговуванню фронтових частин і тилових військових інституцій“ — так офіційно названо його — обіцяв бути справді цікавим і великим заходом. Його програма була широка й різноманітна. Піркес готував сольні номери. Такі ж сольні номери готував інший гімназичний скрипач, Кружицький. Вони вдвох ще з братами Кремпковськими готували скрипковий квартет. Залізничний регент Хочбихто з гімназичного церковного хору утворив непоганий світський хор з досить широким і різноманітним репертуаром народних пісень. Струнний оркестр з балалайок, гітар і мандолін, загалом чоловіка тридцять, готував полурі з опер і окремі патріотичні мотиви. Над аріями і дуетами вправлялося десятка півтора гімназичних солістів. Десятка ж півтора надривали невправні, непоставлені голоси над декламацією та мелодекламацією. В перемінки, надто під час великої переміни, гімназія стала подібна не то до куліс оперової студії, не то до палат божевільного дому. З усіх класів, з усіх кутків неслися арпеджіо, гама й рулади. Квартетисти наладжували скрипки, струнники пробували акорди, солісти брали верхнє мі, декламатори гарлали патетичні заклики патріотичних поем. Затуркані учителі, затиснувши вуха, притьмом перебігали по

коридорах і мерщій ховалися до учительської. Один лише Аркадій Петрович, віючи фалдами мундира, літав по коридорах з кінця в кінець. Він призначав репетиції, лаявся з старостами кожного виду мистецтва, роздавав нові матеріали для розучування. Його лисе обличчя було щасливе і мокре від поту.

Драматичний відділ нашого театру був особливо дорогий серцю Аркадія Петровича. Здається, за юнацьких років він мріяв бути актором. В кожному разі, режисерські обов'язки в драматичному відділі нашого театру взяв він на себе. Готувалося два чи три невеличкі драматичні етюди та повний спектакль гоголівського „Ревізора“. Драматичні етюди разом із сольними музикально-вокальними номерами входили в загальну програму концерта. З нею проектувалося виступати по етапних пунктах і госпіталах нашого міста, а також виїздити ближче до фронту, а може й на самий фронт для обслуговування частин на позиціях. Спектакль „Ревізор“ мав виставлятися в міському театрі для частин, що проходили через місто, та різних тилових установ.

Марью Антонівну та Софію Андріївну грали в спектаклі про око людське гімназисти, але, насправді, готували ці ролі дві гімназистки — Валя і Аля Вахлакови. Валя була тоненька й ловкенька, з величезними сірими очима п'ятикласниці. Аля — висока й повнокровна семикласниця. Репетиції відбувалися потай, на квартирі матері Вахлакових, Варвари Владівни, учительки жіночої гімназії.

Дім Вахлакових був відомий в місті як безладне, безтрадиційне й невиразне „ліберальницьке“ огнище. Вахлакових звали просто Вахлаки. І це безперечно відповідало істині. Голова родини, Аполон Кузьмич Вахлаков, також якнайбільше відповідав своєму власному найменню. Це було чудне й несподіване поєднання Аполона і Кузьми — класичної естетики й цілком сучасного простецтва. Він був ветеринарний лікар і служив у повіті, лиш зрідка наїздячи додому. В квартирі він не мав навіть своєї власної кімнати. Коли він приїздив, то спав на канапі в ідальні, розкидаючи свої шкарпетки на кришці рояля, вішаючи мокрий рушник на дорогу бронзову статую Венери Мілоської в кутку та застромляючи зубну щітку за врубелівського „Диявола“, що висів над канапою на стіні. Шкарпетки, рушник і зубна щітка так і не прибиралися весь час перебування Аполона Кузьмича вдома. А проте вони залишалися там же і після його від'їзду, забуті власником і непомічені ніким із членів родини, аж поки не звертав на них уваги хтось із численних і постійних гостей.

Гості в домі Вахлакових не переводилися. Але це були не звичайні гості в традиційному розумінні гостювання за тих часів. Гостей Вахлакови ніколи не кликали, ніколи не влаштовували для них ні чаїв, ні обідів, ні вечерів. До Вахлакових

приходили всі, хто хотів, коли хотів, і до кого завгодно. Гості приходили, дзвонили, їм відчиняв хтось, хто був ближче до входних дверей — з хазяїв, чи таких же гостей, вони роздягалися, або й не роздягалися, в передпокою і йшли, куди їм було потрібно, в одну з чотирьох кімнат приміщення. Водній кімнаті, розміром з залізничне купе, жила сама Варвара Власівна, в другій, такого ж розміру, її син, наш однокласник, Пантелеймон (Пантелеймон Аполонович!), в третій дві згадані дочки Вахлакових, в четвертій, циклопічних масштабів залі, було все інше — ідальня, вітальня, кімната для приїжджих тощо. Тут стояв великий під цератою стіл, рояль, канапа, вищезгадана статуя Венери Мілоської і кругла вішалка з кишнями під калози й гачками для зонтиків. Була ще в домі півтемна, прохідна кухня. В ній стояла керосинка і самовар. Кожний з гостей, хто б він не був, хоч би невідома, вперше бачена людина, міг прийти, поставити собі самовар, розігріти на керосинці їжу, яку знайшов би в кастрюлях і, нікого не питаючися, все це з'їсти. Ввечері, коли хтось з родини Вахлакових відчував раптом голод, він ішов теж до кухні й заглядав до кастрюль. Там ніколи вже нічого не бувало.

— Мама! — гукала тоді через всю квартиру Валя. — А де ж котлети? Вони, здається ж, zostалися від обіду?

— Не знаю! — ледве чулося з материного купе. — Варвара Власівна переверталася на другий бік, не відриваючись від книжки, що ніколи не випадала з її рук. Їй також уже хотілося їсти, але їй треба було ще дочитати дві сторінки і вона була певна, що за цей час з їжею якось влаштується.

Котлети не знаходилися. Валя напинала на плечі хустку і бігла до бакалійки по ковбасу. Хтось з випадкових і невідомих гостей в цей час роздував Пантелеймоновим чоботом самовар. Якщо ні в Алі, ні у Валі, ні в самій Варварі Власівні не знаходилося грошей на ковбасу, такі негайно ж реквізувалися в гостя, що потрапляв під руку.

Зрозуміла річ, що нічого кращого для здійснення своїх планів конспіративних репетицій Аркадій Петрович в місті не знайшов би. Всі передовіші родини йому, звичайно, дуже співчували, але знаєте, не наважувалися, було, знаєте, незручно, та й, „знаєте, й місця в квартирі, власне кажучи, не було“. Варварі ж Власівні було все одно. Коли Аркадій Петрович розповідав їй свій проект, вона саме дочитувала якісь чергові останні дві сторінки, і їй було не до того. Аля ж і Валя прийняли пропозицію з ентузіазмом. Треба признатися, що й драматичний нахил у них обох теж був і свої ролі вони готували не без успіху.

Дім Вахлакових був примітний ще й тим, що в ньому завжди панувала якась особлива піднесена й любовна атмосфера. Атмосфера закоханості. Всупереч усім тодішнім правилам, традиціям і розумінням „моральності“, в такій атмосфері не

вбачалося нічого порочного й стидного. Зовсім навпаки. Тут все було не так, як скрізь. Варвара Власівна раптом закохувалася в місцевого мирового суддю. Це було відомо всій родині, і Аполон Кузьмич, приїхавши на два дні з повіту, палко захоплювався з почуттів своєї дружини і біг знайомитися до мирового судді. Коли Аполон Кузьмич раптом повертався з повіту з фельдшерницею Ізою, дзвонячи по всіх кімнатах, яка Іза красуня, розумниця і яка вона надзвичайна жінчина, Варвара Власівна всіма способами виказувала свої симпатії Ізі і, навіть одклавши книжку, сама йшла ставити самовар. Втім, самовар, настановлений без води, розпаювався, і ображена Варвара Власівна верталася в своє купе дочитувати останні дві сторінки.

Цілком зрозуміло, що й Аля з Валею, виховані в подібній атмосфері, мало не з дитячих років почали закохуватися — у власника бакалійної крамниці, в почтальйона, в аптекарського учня, в учителя математики, в актора з гастрольної трупи або просто — в прохожих на вулиці та випадкових гостей свого дому. Вони наповнювали свій дім розповідями про свої „предмети“, патетичними заявами про любов до могили, безпредметними ревностями і безпідставними трагедіями.

І самітним, несподіваним вироком жив у цьому царстві кохання й безтурботності його молодший представник, наш однокашник Пантелеймон. Він не закохувався, жінок зневажав, курих отакенні цигарки з махорки і цілком занурився у вивчення будови людського тіла. Він мріяв бути лікарем. І не „конячим“, як батько, а справжнім, людським. Якщо він і відривався від сторінок анатомії, то лише в тому випадку, коли хтось з гостей пропонував організувати пульку. Пантелеймон був заядлий преферансист.

В дім Вахлакових ми приходили на репетиції майже щоденно. Головні ролі в „Ревізорі“ грали здебільшого старші гімназисти — семикласники й шестикласники (восьмикласники участі не брали, бо були вже „на отльоті“). Нам припали якраз другорядні. Туровський грав Землянику, Сербин поштмейстера, Кульчицький — доглядача богоугодних інституцій, Теменко — німця-лікаря, який, як відомо, не промовляє жодного слова. Кашин мав виходити жандармом у фіналі.

Ми ввійшли в дім Вахлакових перший раз червоніючи й соромлячись. Зілов перекинув вішалку з кишнями для калощі і гачками для зонтиків, Теменко віддав ногу Валі, яка відчиняла нам двері. Це остаточно зв'язало нам руки. Вони були як чужі і діяли немовби навмисне наперекір. Вони бралися не за ті речі, робили не ті жести, а здебільшого просто металися недоладу і невідомо було, куди їх діти і що з ними зробити. Щождо язиків, то вони поприлипали до піднебіння і ніякими силами не можна було їх розмочити й відірвати. Це ж вперше ми виходили „в світ“, в чужий дім, в іншу родину.

А головне — коло нас і між нас зовсім вільно пурхала Валя і величаво плавала Аля — дівчата, гімназистки, особи іншої статі. Будьки зносили з цією, іншою, статтю законами Кассо були нам абсолютні й найсуворіше заборонені. Ми вирости справжніми дикунами й вахлаками. Це вахлацтво й мали вибити з нас Вахлакови своїм домом з своєю майже до вибуху насиченою атмосферою кохання й закоханості. Вони до цього і взялися одразу й стрімголов.

Коли вішалка, перекинута Зіловим, була загальними силами встановлена на місце, а Валіна нога, віддавлена Теменком, більш-менш заспокоїлася; і ми всі незграбно й вимушено поприлипали до стін у великій залі квартири Вахлакових, чекаючи на початок репетиції, Аля раптом кинула на Сербіна голубими білками своїх завжди примружених і темних очей.

— Ах, це ви й є Сербин! — заінтриговано придивилася вона до нього. — Я знаю, це ви закохані в Катрю Крос!

Сербин мало не впав. І стіл, і рояль, і вішалка з зонтиками, і Венера Мілоська, і сама Аля звисли довкола нього в химерному канкані. Він закоханий у Катрю Крос! Це сказано щойно голосно і при всіх. Господи! Він же був певний, що це відомо тільки йому самому, та й те наодинці, а весь інший світ не довідається про це ніде, ніколи й ні за яких обставин. Закоханий! І це сказано про нього, при всіх, при товаришах! Та ж саме звучання цього слова ганебне для гімназиста п'ятого класу й лівого інсайта футбольної команди! Гімназист п'ятого класу й лівий інсайт вищий від цього! Що ж тепер буде? Він же зганьбив бурсацькі традиції, він же зрадив култь зневаги жінки... Сором! Ганьба! Кінець світу!!!

Коли, за досить довгий час, Сербин, нарешті, сьак-так очунав, він постарався ввімкнути себе знову в навколишній світ і несміливо роздивився навкруги. Серце його дубіло від уяви тих змін, що віднині мали статися довкола нього і в його житті. Але, надивовижу, все було незмінне й ціле. Кінця світу не відбулося. Сербин стояв один, під стіною, прикипівши до неї, здавалося, назавжди. Товариші таки покинули його, вони відсахнулись від нього. Зілов зовсім зник. Туровський і Кашин сиділи на канапі, Кульчицький і Теменко стояли коло роялю. Але між Туровським і Кашиним сиділа тоненька й маленька Валя. Її кавалери один перед одним лізли із шкіри, щоб привернути до себе її увагу. Кульчицький перехилився Алі через плече і щось нашіптував їй стиха. Аля червоніла, сміялася, томно мружила очі і грозила Кульчицькому пальчиком. А Теменко — так, так, стидкий відлюдок з другого від Алі боку і все намагався ввернути й собі якесь цікаве і, почувалося, недвозначне слівце. Кульчицький зза спини пригрожував йому кулаком.

Сербин схрестив руки на грудях і з печальним презирством, з трагедійним виразом ображеної гідності кинув докола своїм орлиним поглядом. Але ні на його гідність та презирство, ні на нього самого ніхто не звертав ніякої уваги. Всі були зайняті своїми ділами. Сербин пройшовся по кімнаті й кашлянув... Потім підійшов і постояв коло Валі з Туровським і Кашиним. Потім коло Алі з Кульчицьким і ТЕМЕНКОМ. Він кашлянув ще раз, надіючися ще раз звернути на себе Аліну увагу. Але Аля була захоплена розмовою з Кульчицьким.

Сербин вийшов у коридорчик і кухню. У кухні під тягою стояв настановлений самовар. За нього забули і він пригас. На табуретці поруч лежав самітний Пантелеймонів чобіт. Сербин вхопив чобіт і почав озвіріло помпувати...

Богиня Мельпомена оселилася серед нас. Негайно ж вона почала виводити в світ і своїх подружок. Венера прибігла перша. О, ці вже стародавні грецькі богині! Вони ніколи не ходять по одній...

НЕСПОДІВАНИЙ ПЕРСОНАЖ

Макар і Жайворонок не брали ніякої участі в нашому гімназичному театрі. Перший заявив себе абсолютно бездарним до всіх видів і жанрів мистецтва, другий назвав їх недоречними дурницями й дитячими забавками. Таку от „участь“ у війні Жайворонок вважав за ганьбу і особисту образу. Брати у війні участь можна лише із зброєю в руках.

Спільність позицій негайно ж зблизила Макара й Жайворонка, але, зблизившись, вони відразу ж відчули себе надзвичайно сумно і самотньо. Вони опинилися поза загальними інтересами, поза загальним життям всіх інших товаришів. І Макар потонув у своїх книжках, Жайворонок остаточно зник на етапному пункті. Він виряджав маршові батальйони, зустрічав ранених, шастав між полоненими і з завмираючим серцем слухав їхні розповіді про позиції і війну.

Зустрічаючись, Макар і Жайворонок ділилися своїми враженнями. Макар розповідав про щойно прочитані книжки, Жайворонок — про щойно почуті военні новини й сенсації. Один одного вони не слухали. Їхні діалоги бували здебільшого такі.

Макар (забігаючи трохи вперед своїм лівим боком і притискаючи до лівої половини грудей невеличкий томик у шкіряній оправі). Взагалі, ти розумієш, Васю, в чому основний сенс філософії Канта? Це надзвичайно! Світ реальних речей існує поза нами, алеж він неприступний для нашого пізнання...

Жайворонко (жваво перебиваючи й нервово почухуючи свої жовтяві лишаї). Ну, звичайно! Мені розповідав один із

учасників облоги Перемишля. Ти розумієш, це абсолютно неприступна фортеця, але, не зважаючи на це ...

Макар. І взагалі, розуміння простороні, часу й причинності аж ніяк не властиві цьому реальному світові речей. Ні, ти, взагалі розумієш, Васю?

Жайворонок. Ще б пак! І його все ж таки здобуто. Ти знаєш, це просто надзвичайно !..

З такими розмовами Макар і Жайворонок бродили по місту до сьомої, а після сьомої валялись у Піркеса на його ліжку і верблюді. Самого Піркеса тепер вдома майже ніколи не бувало. Крім лекцій, йому доводилося тепер бігати ще й на репетиції квартету. З спеціального дозволу директора репетиції відбувалися до десятої вечора.

Тому Жайворонок і Макар були дуже здивовані, коли, підходячи якось до дверей Піркесової кімнати, вони почули тихі й зажурні рулади його смичка. Піркес грав.

— Ходім собі, не будемо йому заважати,— пошепки запропонував Макар, соромлячись і шануючи Піркесову любов пограти наодинці.

— Та це він просто репетирує! — недбало відхилив цю делікатну пропозицію Жайворонок і широко розчинив двері.

Піркес стояв серед кімнати і, похитуючись за смичком на своєму розгвинченому поперека голкіпера і скрипача, грав щось ніжне і журливе. Очі його були втуплені в одну точку і примружені. Він розкошував у звуках і бренінні музичних барв.

Але Піркес був не один. Проти нього на верблюді, тісно стуливши коліна, застромивши між них стулені долоні й нахилившись наперед, сиділа дівчина. Її очі були теж втуплені — в Піркесове обличчя, але загальний вираз її лица був якийсь абстрактний, відсутній. Це була зовсім невідома нам дівчина, очевидно навіть не місцева. Їй було років шістнадцять — сімнадцять, вона була чорнява, смуглява й гарна.

Макар і Жайворонок розгублено застопорилися на порозі. Піркес помітив їх, одірвав смичка від грифа — звуки раптом і неприємно урвалися — і помаїв над головою на знак привітання.

— Га-га-га! — засміявся він своїм хриплим горловим сміхом, засміявся трохи розгублено і засоромлено. — Заходьте, заходьте, чого ви там зашпурхнулися!

Макар і Жайворонок, червоніючи, переступили поріг.

— От, знайомтеся, — дещо неприродно весело прокричав ще Піркес. — Це Мірель. А це мої товариші, Макар і Жайворонок. Макар — це наш філософ. Га-га-га! — І Піркес ляснув обох товаришів по спині.

Не встаючи, дівчина висмикнула праву руку зміж колін і простягла її по черзі Макарові й Жайворонкові. Ті потисли її і скромно відійшли в інший кут.

Якийсь час панувало незручне й вимушене мовчання. Піркес заходив по кімнаті, явно хвилюючись; дівчина сиділа, не рухаючись, і слідкувала спокійним поглядом за метушливою фігурою хазяїна.

— Так от, розумієте, хлопці,— нарешті спинився й говорив знову Піркес. Голос його ще дужче хрипів.— Річ, значить, така. Мірель — біженка. Спід Холма. Батьків її вбито. Брат десь є, але вона не знає де. Вона приїхала сюди, бо думала, що тут живе її двоюрідний брат. Але він виїхав ще торік і невідомо куди...

— Неправда! — почувся раптом милозвучний, але твердий і рішучий голос.

Макар і Жайворонок здригнули. Вони ніяк не сподівалися, що дівчина враз заговорить. Чомусь їм здавалося, що ця дівчина повинна собі мовчати.

Дівчина кашлянула і сіла рівніше.

— Неправда! — ще раз вимовила вона своє гостре й категоричне заперечення.— Я приїхала сюди просто тому, що відомо скрізь, як тут багато тилкових установ і офіцерів. Тут легко заробити.

Піркес шарпнувся й закружляв по кімнаті ще хутчіше.

— Алеж ви з Холма! — Це правда.

Піркес зірвався й підбіг до Макара з Жайворонком.

— Так от, га-га-га, розумієте! Їй жити ніде і нема на це грошей, вона буде жити тут.— Він кивнув на верблюда.— Але...— Тут фізіономія Піркеса зробилася раптом люта і страшна.— Але коли хтось із товаришів щось там почне говорити, то хай знає, що я йому розвалю голову і... повибиваю зуби,— не знайшов він страшнішої загрози.— Хай знають! Ненавиджу!..

— Чого ви так хвилюєтеся? — стелула плечима Мірель.

Акцент бренив у неї легкою й приємною гаркавістю. Крім того вона затягувала кінці речення при запитанні.

Макар і Жайворонок незручно презирнулися.

— Які дурниці! — прокашлявся Макар.— Ну, звичайно... взагалі...

— Ще б пак! Які дурниці! — відгукнувся так само недоречно й Жайворонок.

Проте, вони відразу ж уявили собі, що хвилювання й загрози Піркеса зовсім не безпідставні. Хлопці, звичайно, почнуть говорити всяке. Ну, хіба ж стримаєш Броньку Кульчицького або того ж Воропаєва?.. Навряд тільки, щоб Піркес розвалив голову й повибивав зуби Воропаєву. Воропаєв куди дужчий від Піркеса...

Щоб заповнити якимось незручною паузою, що знову запала, Макар відкашлявся ще раз і звернувся до дівчини:

— А взагалі, яку роботу ви думаєте той... знайти? Ви маєте якусь професію? Ви сестра?

— Ні, я проститутка.

Макар відчув, як він сіпнувся, немовби обірвався і немовби кудись падає. Всі свої помисли, всі свої моральні й фізичні сили він покликав на те, щоб не почервоніти. Але це було намарне. Макар почервонів як піон. Почервоніло не лише обличчя, а й уші, шия, руки. Жайворонок затамував дихання й викотив очі на Мірель. Живу проститутку просто так перед собою Жайворонок бачив уперше в житті. Це було так цікаво, що він забув навіть почервоніти.

Мірель відповіла їм обом спокійним, зухвалим і дещо презирливим поглядом.

Піркес схопив футляр, розкрив його, дістав скрипку, торкнув її струни, потім знову поклав скрипку у футляр і футляр повісив на стіну. Потім він знову закружляв по хаті, то червоніючи, то бліднучи.

— Піркес,— сказала Мірель по-єврейському,— вам же треба йти на лекцію і на репетицію.

Піркес підплигнув, схопив шапку з цвяшка, насунув її на голову і, не промовивши й слова, вискочив за двері.

— Він якийсь... мішігене копф¹,— знову стенула плечима Мірель і раптом весело, дзвінко і зовсім по-дитячому зареготала.

Макар зразу перестав червоніти. Бути проституткою це соромно і трагічно. Алеж вона сміється так весело. Значить... Макар потягся за книжкою, яку залишив, прийшовши, на столі.

Але книжку перехопила Мірель. Вона раптом скочила на підлогу, зробила два коротенькі танцювальні па і наблизилася до столу якраз тоді, як Макар потягся по книжку. Вона вихопила книжку й розгорнула її.

— Емануїл Кант,— прочитала вона.— Це ваш директор гімназії? О, він, мабуть, великий пурець², коли пише такі великі книжки.

Тут Мірель раптом помітила некліпний, зачарований, заворожений погляд Жайворонка на собі. Вона засміялася знову і раптом ударила Жайворонка книжкою по голові.

— Майне пімперле³,— проспівала вона, нахилившись до нього й витягнувши губи рурочкою, як до маленької дитини.

Аж тепер Жайворонок почервонів. Почервонів страшно, куди дужче навіть, ніж Макар перед тим. Аж заблищали сльози на його очах.

А втім, можливо, що сльози були й від іншої причини. Адже Мірель таки здорово бахнула його Емануїлом Кантом по голові.

¹ Дурна голова, придуркуватий.

² Великий чоловік.

³ Моя дитинко, моя манюню!

Вслід за Аркадієм Петровичем і інші наші педагоги взяли до діяльності „на оборону“. Патріотичні почуття шукали собі способів проявитися. Втім, можливо, почин та успіх молодшого колеги просто напросто розжеврів у них відповідні заздрощі.

Інспектор Вахмістр, бувши словесником, тобто викладачем російської мови та літератури в чотирьох старших класах, вирішив насамперед організувати низку літературних рефератів — на теми високі і прекрасні, що сприяли б вихованню в гімназистах „любви к отечеству и народной гордости“. Писати й читати реферати мали сами гімназисти, найздібніші вахмістрові учні з словесності.

Перший реферат читав Репетюк. Тема реферату була: „Русская женщина и война“. Оponentами Вахмістр призначив Воропаєва і Хавчака. Виступати в дебатах мав право кожний.

Ми були схвильовані. Реферат! Оponentи! Дебати! Самі вже ці слова були чогось варті. Вони були для нас вперше чувані. Вони звучали так, що до них неможливо було не почувати пошани. Це були слова цілком дорослі. Репетюк виріс в наших очах ще більше. А проте, він і сам почував себе героєм і замовив навіть до дня реферата нові штани-кльош.

В той вечір, на який був призначений реферат, наш тісенький актовий зал був повнісінький. Чотири старші класи з'явилися всі до одного чоловіка. Педагоги були в мундирах. Мопс — у віцмундирі й капелюсі з трьома рогами.

Ми були схвильовані. Реферат! Досі в гімназії ми знали один тільки метод навчання: нам задавали уроки, потім викликали до дошки і за незнання ставили одиницю. В особливо урочистих випадках — на іспитах випускних, чи й перехідних — нас розсадовлювано на парти по одному, парти відсувалися далеко одна від одної і в широких проходах ходили класні доглядачі. Крім того, кожному давали окрему тему для „сочинения“. І все ж таки ми зчитували з ключів, використовували шпаргали, списували один у одного. Хто не вмів хитро обдурити й провалювався, того залишали на другий рік. І раптом — реферат! Його робить наш же товариш, йому опонують наші ж товариші, і всі ми — всі чотири класи разом — сидимо тут же і маємо право взяти слово і виступити в дебатах. Отак просто — взяти, виступити і сказати. Ні одиниці, ні безобиду, ні чотирьох з поведінки за це не буде. Фу, чорт, це було просто надзвичайно!

Але це було не тільки надзвичайно, це було ще і неправдоподібно! Тема реферату — „Русская женщина и война“. Ви розумієте? Мало того, що „война“, що ми, отже, маємо право мати свої думки про війну, висловлювати їх, опонувати й

дебатувати, ще й — жінщина. Жінщина! Та сама жінщина! Особа іншої, забороненої учневі середньої школи, статі!.. Справді, ми починали себе поважати.

Репетюк видимо хвилювався. Ще б пак не хвилюватися! Педагоги, батьківський комітет, навіть сам почесний попечитель гімназії, багатющий поміщик, граф Гейден — сидять у перших рядах, у парадних мундирах, у білих рукавичках, і бороди їхні пахнуть фіксатуаром. Репетюк вийшов на кафедру блідий і кінчики його пальців тремтіли, коли він розгортав свої сторінки. На висках у нього був піт. Алеж складка, складка на нових штанах-кльош, була абсолютно бездоганна. Вона починалася десь аж під тужуркою і спадала вниз рівною, точно перпендикулярною до площини підлоги лінією. Репетюк поправив пенсне. Воно блиснуло білими скельцями і жовтим золотом проти саява канделябрів. Потім Репетюк пригладив волосся і кашлянув. В залі була така тиша, якої в гімназії взагалі бути не може.

— Господа! — голосно сказав Репетюк.

Голос його злегка вібрував.

Ми зітхнули полегшено й радісно. Ну й молодця! Так почати! Так сміливо й певно. Тепер ми були спокійні за нього до кінця. Він не здасть. О, ні! Капітани футбольних команд не з таких.

— Господа! — отже, почав Репетюк. — Знаєте ли ви рускую жінчину?..

Він спинився, немов чекаючи на нашу відповідь. Фу ти, чорт, це було кумедно! Ми відчули себе незручно. Що за дурацьке запитання, справді? Звичайно ж, жінчини — чи руської, чи французької — ми не знаємо. Гімназістам же заборонено зустрічатися з жінчинами „вне присутствия родителей или лиц, особо их заменяющих“.

— Любите ли вы ее?..

Що? Любимо? Кого? Жінчину?! Нас кинуло в жар. Хіба ж можна таке питатися?.. Глухий шелест перекотився залом. Репетюкові губи коротко сіпнулися... Фу, чорт, алеж як він насміявся? Завтра його, мабуть, виженуть...

Репетюк ще раз поправив пенсне. Обличчя його залишалося бліде, холодне й серйозне.

— Я позволяю себе утверждать, что вы ее знаете, что вы ее горячо любите... Ведь это ваша мать. Ведь это ваша сестра...

Ми просто ахнули. Ну й сукин же син! Почесний попечитель, граф Гейден, розвів руки в білих рукавичках і раптом захопив долоню об долоню. Ах, значить, можна навіть ляскати, немов у театрі? Краса! Ми заоплескували і заревли:

— Браво!

— Біс! Б-і-і-іс! — підхопили камчадали.

Репетюк посміхнувся. Обличчя його було вже нормальне — рожеве. Складка на брюках стриміла як напнута струна.

Директор підвівся і махнув рукою. Оплески, „браво“ і „біс“ урвалися ту ж мить, навіть без відлунку.

— Господа,—прогунявив Мопс.—Прасу не забувай, що ви отнюдь не в театре. Папросу виразать свої восторги в пределах приличия, без присусщих театральной галерке выкриков... Засим,—він обернувся до Репетюка,—прасу продолжай.

Репетюк заговорив рівним і дзвінким голосом. Цитати великих письменників так і посипалися з його вуст. Тургенев, Достоевський, Гончаров, Пушкін, Карамзін. Три чверті Репетюкового реферату написали саме вони. Репетюк наводив уривки прози, зачитував драматичні діалоги, декламував поеми. „Русская женщина!“ Виходить, ми справді, знали її,—окрім матері й сестри. Бедная Ліза, княжна Тараканова, Татьяна Ларіна, Соня Мармеладова, Настасья Філіповна, Аглая, Ліза, Віра і Марфінка, Марія Кочубей... Правильно. Всіх їх ми знали. Правда, були це немовби й не зовсім справжні жінчини. Не живі, а тільки описані. Крім того—вигадані. Може, їх насправді і зовсім не було і не могло бути. Але...

Ми слухали Репетюка, затамувавши дух, як ніколи не слухали ні одної гімназичної лекції. Він змалював руську жінчину в образі захватному, але кроткому й ніжному. Вона може знищити вас, спалити вогнем своїх почуттів, але вона здатна обожувати вас, вона здатна на високу і прекрасну самопожертву. От вам Віра з роману „Обрыв“, от вам Ліза з роману „Дворянское гнездо“. Але хіба на жертву руська жінчина здатна тільки в ім'я особи і особистого? Ні! Репетюк твердив інше. Руська жінчина жертвує собою в ім'я загалу і загального. В ім'я ідеї. В ім'я отечества. В ім'я людства. Вона радо за це піде на муки і страждання! Хіба дружина не посилає чоловіка на війну? Хіба сестра не соромить брата, що він досі не пішов ще боронити цивілізацію від варвара-шваба? Хіба мати не хрестить сина, не благословляє його, відправляючи на подвиг, на фронт?..

Граф Гейден вийняв блакитну хустку і на мить підніс до очей. Потім він коротко висякався. Тоді всі педагоги також дістали хусточки. Директор ворухив вусами. Ми сиділи, роззявивши роти.

Серце Хрисанфа Сербина то холодом скорчувалося, то роздimalося від раптових гарячих хвиль. Ліза, Віра, Марфінка, Татьяна, Неточка, Марія, Соня, Настасья... Які прекрасні імена! Чому від самих цих імен вже стискається серце і потім в нього б'є також гарячою хвилею? Аглая, ще одна Ліза, Мері, Маша, Софья. А Катря? Катря Крос... Катря Крос теж може бути руською жінчиною, кротко страждати, палко любити і саможертвувати собою. Мила, мила, дорога і прекрасна руська жінчина, Катря Крос!..

Фінал Репетюкового реферату був сповнений зворушливого ліризму й патетичної пристрасі. Прекрасним образом руської „жінчини в білому“ кінчав він свою кантату.

Бій. Урагана артилерійська підготовка. Шалена атака. Безпощадна рукопашна бійка. Тисячі трупів завалили окопи і поле перед ними. На стони, зойки й передсмертні хрипи спускається ніч. Вона віщує раненим героям тільки смерть. Смерть самотню і мучительну... Але тут з'являються руські жінчини в білому. В білих одежах. На білих хусточках у них червоні хрести. Вони схиляються дораних, до страдників, приречених на муки і загибель. Вони дають напиться, вони перев'язують рани, вони проганяють жахливу самотність від тих, кому судилося за отечество відійти в інший світ. Вони полегшують їм останні хвилини на землі... Німецький кулемет рокоче. Снаряди розриваються довкола. Але біла жінчина не випускає руки того, хто відходить за отечество в інший світ. Вона умирає разом з ним, пробита варварською німецькою кулею...

Сербин зробив вигляд, що в нього щось випало з рук, і хутко нахилився. Це треба було зробити конче. Треба було сховати обличчя. Сльози бігли по щоках і ніяка сила не могла стримати їх... Він пережив щойно самопожертвну загибель Катрі Крос там, на полі брані, в білій одежі, над тілом загиблого героя. А цей герой був не хто інший, як він сам — Сербин Хрисанф...

Ми розходилися глибоко зворушені й розчулені. Капітан Репетюк ішов серед нас, і це сповнювало нас гордощами. Репетюків успіх це був також і успіх наш, його найближчих приятелів, його команди. Нам було радісно, але й журно та тривожно. Немовби ми щойно пізнали якусь велику й прекрасну тайну життя. Ми були щасливі її пізнати, але нам було так сумно, що ми вже її пізнали, що її вже не буде попереду в нашому житті...

Туровський тихо і урочисто співав:

Я здесь пою так тихо и смиренно —
Лишь для того, чтоб услышала ты...

Восторг тремтів в його голосі. Він тремтів і в наших серцях. Перед нами, просто в чорному нічному небі, в зеленавих серпанках смутного місячного проміння, плив чарівний і божественний образ жінчини в білому. Нашої матері, нашої сестри, нашої любовної тайни. Очі її були горесно стулені, обличчя бліде і коло вуст запали глибокі скорботні зморшки. Репетюк був правий. Ми знали її і ми її любимо — нашу прекрасну, героїчну і кротку руську жінчину.

И песнь моя есть фимиам священный
Пред алтарем богини красоты...

Васька Жайворонок прийшов додому заплаканий і мерщій пірнув під ковдру. Там, насамоті, в темряві й духоті власного тіла, під ковдрою Вася міг натішитися своїм зворушенням до краю. Образ жінчини в білому негайно ж приплив до Васьки під ковдру. Він упав йому в обійми й затрепетав від кротості й самопожертвовного екстазу. Васька схлипнув і сховав голову аж під подушку. Це конче потрібно було зробити ще й тому, що Васькин батько сидів тут же, біля столу, з газетою в руках, і мимрив собі під ніс. Він нетактовно міг сполохати прекрасну білу жінку.

Старий Жайворонок — старий, з тридцятирічним стажем телеграфіст-слухач, щовечора, лягаючи спати, неодмінно прочитував газету. За тридцятирічною звичкою він не міг уже читати про себе і неодмінно муркотів собі під ніс упівголоса. Він читав:

— ... Елькін, Ельпанцев, Ершов, Жуков, Жучко, Запорожець, Зельдовіч, Змійко, Зуев, Зусман, Іванов Акім, Іванов Пьотр, Іванов Семьон, Іванов Тіхон, Іскандер, Іщенко... О, це чи не наш Іщенко? Доктор? Га? Васю, ти спиш?..

Вася зробив вигляд, що спить. Жінка в білому поклала йому голову на плече, і цей чортів батько мало-мало її не злякав. Старий Жайворонок зітхнув, поморгом повік кинув окуляри на очі і знову занурився в газету:

— ... Іхтіювіч, Каракар'янц, Квесін, Кетов, Кітов, Кореулі, Кошеваров, Кожум'як, Костін, Копілевич, Кушак...

Старий Жайворонок акуратно щовечора прочитував від „а“ до „я“ списки убитих, загиблих без вісті і пораниених. Він відзначав знайомі прізвища і занотовував їх у пам'яті, хто з місцевих городян вже поклав живіт свій на алтар отечества. За тридцять років старий Жайворонок знав кожного жителя нашого міста.

Вася наважився і обійняв жінку. Серце гупало, немов шестидюймовка. Марія Кочубей? Княжна Тараканова? Соня Мармеладова? Жайворонок притис її дужче і насмілювався поцілувати. Гарячий поцілунок обсмалив йому губи, мозок і спинний хребет. Він затремтів. Він затрепетав...

— ... Кунцев, Кундя, Кюхельбекер, Кяхта, Лапшин, Лахтіонов, Лайко, Лехцієр, Лемм, Лошак, Ляшківський, Лябіргабдулов, Лярме, Матня, Мамін, Майков...

Вона пручалася, вона не хотіла. Вона боялася. Вона благала. Але Вася був невмолимий. Вася був мужчина. Вася був герой. І жінчини вуста раптом пом'якшали, потеплішали й роздалися. Вона відповіла Васі на поцілунок...

... Мещеряков, Майвель, Мономахов, Мухін, Мухамбеков, Мугрелінов, Мушля... Мушля? Чи не наш Мушля? Машиніст другого класу? Торік дістав телеграму з Києва від хворої сестри. А в дев'ятсот п'ятому році відправляв телеграму до Одеси своїй першій дружині, що любить і скоро гадає повернутися...

Ні, не може бути. Він надто старий. А синові ще... Хоча, звичайно ж, це син! Йому тепер якраз дев'ятнадцятий рік. Мабуть пішов до школи прапорщиків...— Старий Жайворонок зітхнув і кинув окуляри на перенісся...— Назарчук, Назаренко, Назаров Іван, Назарок Евлампій, Нейман, Нордов, Несветаєв, Нусінов, Нус, Нухчамвідзе, Обкін...

Вася лежав знесилений, млявий, теплий. Зліньки він прислухався до батькового бурчання.

— ... Обор, Овражний, Онопрієв, Охтін...

Біла жінчина вже пішла від Васі. Вона звелася з Васиного плеча, тихо вислизнула з обіймів, просто — між пальці, м'яка, безтілесна й легка, мов пара, мов мара. Вона злетіла до стелі, пройшла крізь дах і полинула чорнозеленим небозводом мерщій туди — на захід, на фронт. Вона полинула на поле брані, до пораних, до порубаних, до приречених на загибель. Ось вона дала напитися Оборі, ось вона обмила рану Овражному, зробила перев'язку Онопрієву, взяла за руку й допомогла тихо вмерти Охтіну...

—... Паніа, Панченко, Парусман, Пименов, Папабрикос, Пуня, Пузанков, Пютрінкевіч...

ІЩЕ ОДНА СМЕРТЬ

Звістка про цю смерть була найнесподіваніша.

Приніс її Піркес.

Ми були у Вахлакових. Репетиція початкової сцени першої дії була в самому розпалі. Ми сиділи в ідальні кружка, випинаючи животи й надимаючи щоки, що мало символізувати цілковиту життєву самостійність, статечність та провінціальну обмеженість всіх тих Земляник, поштмейстрів та інших чиновницьких персонажів гоголівської комедії. Семи-класник Теплицький — найогрядніший споміж усіх гімназистів нашої гімназії, за що й дістав роль городничого — входив із кухні в розстібнутій шинелі, яка символізувала халат, і гарчав своїм проспіваним на херувимській церковним баском:

— Я пригласил вас, гаспада, чтоб сообщить вам пренеприятное известие...

Фраза ця йому ніяк не давалася. Він проказував її так, немовби щойно за одним духом відспівав стократне великопосне „господи помилуй“, і тепер, хапнувши повітря на повні легені, всю снагу своїх легенів вклав в це останнє, сто перше, форте. Аркадій Петрович сердився, хвилювався і завертав його назад.

І от, коли Теплицький вже в десятий раз виходив з кухні, запинав поли шинелі, насуплювався і гарчав свою злочасну фразу, а ми позіхали з нудоти або переглядалися з незанятими в цій сцені Валею і Алею, — раптом в передпокої сильно і довго задзвонив дзвоник.

— Це Пантелеймон! — догадався Туровський, бо ніхто з гостей, певна річ, не став би так дзвонити. — Зараз я йому накладу по шиї, щоб не хуліганив.

Поки він пробирався до передпокою, дзвоник не переставав дзвонити. Разів кілька він немов схлипував і уривався, але зразу ж знову немовби хапався і кидався деренчати ще настирливіше.

— Накладіть йому добренько! — крикнула наздогін Туровському Валя, роздратовано заплющуючися від дошкульного звуку.

Але дзвонив не Пантелеймон. Дзвонив Піркес.

Він відштовхнув Туровського і побіг просто в їдальню, до всіх. Це було дивно. Досі Піркес, не зайнятий в „Ревізорі“, не був ще ніколи у Вахлакових і розположення кімнат не було йому відоме. Але він біг просто на голоси.

— Скинь калоші! — гукнув йому Туровський, але Піркес цього не почув.

У калошах, шинелі і шапці Піркес вбіг просто до їдальні і спинився посередині, перед нами, лупаючи очима і віддихуючи. Він біг надто шпарко і тепер не міг вимовити й слова.

— Що трапилося? — зірвалися ми всі, бачачи, що, справді, трапилося щось визначне, якась непоправна катастрофа.

Піркес із свистом втяг у груди повітря і, нарешті, здобув сяку-таку змогу заговорити.

— Вмер Кассо! — вистрелив він просто на нас.

Ми, справді, мало не попадали, як поранені.

— Та що ви кажете, Піркес? — аж зблід Аркадій Петрович.

— Телеграма! — прохрипів Піркес і простяг вечірню газету. На першій сторінці, на першій же шпальті, в широкій чорній рамці було це траурне оповіщення:

„Министерство Народного просвещения с глубокой скорбью извещает о смерти его превосходительства господина министра...“

Це був факт. Кассо вмер. „Господин министр народного просвещения“... Ми стояли приголомшені й розгублені.

Кульчинський молитовно звів очі догори й побожно перехрестився.

— Царство йому небесне...

Це й був той самий незначний поштовх, якого треба було, щоб розрядити атмосферу. Ми завили й повалилися хто куди. На канапу, на крісла, на стільці, на рояль. Кашин гепнувся просто на підлогу й задригав ногами. Ми качалися, хапалися за боки, підтримували схоплені спазмом животи, молотили один одного кулаками, вили, вищали і ревно плакали рясними солоними сльозами. Ми лементували, звивалися й стрибали, немов навіжені чи радетелі. Такого реготу ніхто з нас не знав ще за своє життя.

— Кассо вмер! Господи, як же не зареготатися!

Валя з Алею зайшлися зовсім, і переляканий Андрій Петрович одливав їх водою. Варвара Бласівна вибігла з свого купе з недочитаною книжкою в руках і зовсім спантеличена закам'яніла на порозі. Пантелеймон, з анатомією в руках, прибіг із своєї кімнати і тепер бігав поміж нас, від одного до другого. Він хапав кожного за плечі, трусив і, захльобуючися, заздрісно допитувався:

— Чого ж ти смієшся? Чого ж ти смієшся? Ну, скажи, і я буду сміятися...

Ніхто йому нічого не міг сказати. Тоді він жбурнув анатомію у куток, повалився на канапу, впоперек, поверх Туровського, Теплицького, Теменка і Сербина, і завив зовсім диким, нелюдським реготом.

Аполон Кузьмич—він тільки сьогодні приїхав з повіту і зараз у кухні ставив самовар—вибіг з Пантелеймоновим чоботом у руках і кинувся до хатньої аптечки, що висіла тут же на стіні, коло Венери Мілоської. Він заgrimів пуделочками, пакетиками і пляшечками. Втім, там не було нічого, крім соди, мухоморів та калігіперманганікум. Аполон Кузьмич зареготав і знову зник у кухні.

Нарешті, сьак чи так—ми пересміялися. Регіт вщух. Ми валялися по своїх місцях, знесилені. Постогнуючи, ми потирали животи, втирали сльози й віддихували з хрипом. Було нам приємно і втішно. В цілому організмі почувалася така тепла порожнеча, така виснаженість після цього потрясливого вибуху. На душі було радісно й весело. Кассо вмер. Чорт забирай, повинно початися нове життя!

Тут тільки виявилось, що Піркес так досі й не зняв калош та шинелі і не познайомився з господарями. Його представили. Валя і Аля були дуже захоплені цим новим знайомством. Про Піркеса та його гру на скрипці стільки говорено в жіночій гімназії.

— Ви заграєте нам?—томно мружилась Аля.

— Хочете, я вам буду акомпанювати?—шулилася Валя.

Аполон Кузьмич з'явився знову, волочачи свого чемодана. Посеред кімнати він його розкрив і одну по одній почав виймати звідтіля білі пляшки з прозорою рідиною всередині.

— Ну, гімназори!—виголосив він,—з такого приводу вам треба випити!

В прозорих пляшках був спирт, одержаний щойно Аполлоном Кузьмичем для якихось таємничих ветеринарних цілей.

Дике „ура“ зустріло цю пропозицію.

А втім, горілки ще майже ніхто з нас не вмів пити. Розведений водою з самовара і розлитий по медичних банках спирт ошпарив нам горла і вигнав очі на лоб. На щастя, котлет, zostавлених від обіду, ще ніхто не встиг з'їсти і ми кинулися ковтати шматки посіченого м'яса, щоб здобути знову змогу дихати і жити.

Аполон Кузьмич підняв перший тост:

— За вічну непам'ять Кассо!

Піркес відповів йому з таким же викрутасом:

— За многай літа — нам!

По третій Аполон Кузьмич відмовився нам давати. Третю він випив сам.

— По третій, — сказав він, — доп'єте, коли будете ветеринарами.

А проте, з нас було досить і двох медичних баночок на брата. Не звиклі до спирту ми поп'яніли зразу. Правда, це оп'яніння було трошки перебільшене й афішоване. Саме відчуття першого в житті сп'яніння кидало в бажання пофорсувати трошки і вдати себе п'яним ще дужче. Крім того, самий привід до пиття п'янив вже й сам по собі без усякої допомоги спиртового.

Ми лементували, махали руками й не слухали одне одного. Про репетицію давно забуто. Аркадій Петрович з Варварою Власівною зникли. Вони побігли до гімназії чи до когось із колег.

— Ходімо, хлопці! — запропонував хтось, і ми кинулися до шинелей і калашів.

Куди? Чого? Пощо? Все одно. Куди завгодно. З сміхом, вигуками і репетом ми висипали на вулицю. Піркес, Туровський, Сербин, Кульчицький, Кашин, Зілов і навіть Пантелеймон Вахлаков. Морозна, присипана першою порошею, синювата місячна ніч зустріла нас. Від такої ночі стало ще радісніше, ще п'яніше.

Галасуючи, похитуючися та петляючи ногами, немовби ми й справді були до краю п'яні, ми пішли невідомо куди, просто серед вулиці — дарма що було вже далеко після сьомої і на кожному кроці ми ризикували зустріти Вахмістра чи Піля. Піль і Вахмістр були нам ні по чому. Що нам Піль і Вахмістр, коли Кассо вмер, коли ми щойно випили по дві медичні баночки на брата і коли нам так весело й хороше жить?!

Туровський, наш вірний заспівувач, затяг веселої і п'яної:

Коперник целый век трудился,
Чтоб доказать земли вращенье.
Дурак, зачем он не напился —
Тогда бы не было сомненья...

Ми підхопили:

Так наливай, брат, наливай, и все до капли выпивай...

Раптом, на розі, назустріч нам розітнувся інший, не менш оглушнний і дикий рев. Сірі гімназистські шинелі метнулися до нас.

— Ура!

— Ур-р-р-а-а-а!

То були Репетюк і Воропаєв. З кожної кишені їхніх шинелей стирчало по пляшці. Довідавшись про смерть Кассо, вони насамперед побігли по горілку.

Ми перелізли через якийсь паркан і заволоділи чимсь садом. Сад був невеликий, зате густий і вигідний. В найглибшій його частині стояла бесідка. Там ми й розмістилися, підхихикуючи й хизуючися.

За п'ять хвилин з горілкою було покінчено. Ми пили просто з пляшок, пирхаючи, душачися й закашлюючися. Горілка була незвична, гидка й вогниста. Од неї так і вернуло. Але треба було пити, і ми пили, по-молодецькому спльовуючи набік. Тепер ми вже були п'яні насправді.

Перший об'єкт для перевірки цього був недалеко, поруч. Це був звичайний собі провінціальний літній дерев'яний клозетик. Невеличка будочка за кущами бузку й жасміну. Ми підійшли до нього і спробували його похитати. Але він стояв міцно і непорушно. Він був ще зовсім новий. Ми натиснули дужче. Він не піддавався. Це могло обурити хоч кого. Затягши „Дубинушку“, ми натиснули на нього всі разом. Клозет не витримав і перекинувся. Вітальні поклики відзначили цей „світовий“ факт.

Після цього ми рушили з саду геть. На дорозі нам був паркан. Чорт забирай, не перелазити ж нам через нього вдруге! Ми взялися за його пруг — „гов - раз - гов - два-віра“! — і крізь широкий, сажнів чотири, пролам вийшли на вулицю. Горілка хитала й кидала нами на всі боки. Придорожні стовпчики, молоді деревця й штахетини з тихим хруском падали від самих легеньких наших дотиків. За ними пішла вивіска: „Приймаю подчинки, а также заливка калаш“. Стрункий і дебелий ліхтарний стовп, однак, виказав категоричний опір нашим зусиллям викорчувати його з тротуару. Нам довелося обмежитися тим, що розбили самий тільки газо-калійний апарат. Рідкі в цю пізню годину прохожі ще здалеку тікали назад і обминали нас великим гаком по сусідніх вуличках.

Тепер ми вийшли у вузький перевулок, що йшов повз стару пошту до залізничного насипу. Тут, у тінистому закарпелку, притулилася плохенька похила будівля старої синагоги. Добра цеглина вже була в руці Броньки Кульчицького. З верескливим „віра“ цеглина полетіла простісенько у вікно синагоги. Шибка брязнула і потрошене скло бризнуло на тротуар.

І аж тепер стало тихо і настало замішання. Чорт забирай! Між нами ж був Піркес. Шая Піркес... Єврей.

Ми любили й шанували нашого Шаю Піркеса, і ця любов до нього обгороджувала нас і була найкращим способом проти антисемітизму, в атмосфері якого росли й виховувалися ми і в гімназії і на вулиці. Ми так любили Шаю і він такий мав на нас вплив, що ми навіть пишалися з нашої не-

терпимості в цьому питанні. Не раз десь у закутку ми тузали інших гімназистів чи міських хуліганів за необережне слово „жид“, чи кепкування з наших євреїв-товаришів. І от Бронька Кульчицький пошпурив каменем у синагогу. Ми змішалися й розгубилися. Хміль вивітрювався з наших голів.

Стало тихо і гірко. Кульчицький, пізно збагнувши свій промах, отверезів і закам'янів. Нам забило дух. Ми воліли б провалитися.

І раптом Піркес висмикнув руки з кишень і нахилився до землі. Він ухопив цеглину. Кульчицький заточився й пополотнів.

— Дураки! — реготнув Шая. — От, дураки! Та ж це просто церква. Ненавиджу!

Він випростався, і його цеглина з різким хрескотом вгилася в шибку, сусідню з висадженою Кульчицьким...

Чому замішання? І для чого провалюватися? Адже це тільки церква. Звичайна церква, і вже! Хіба між нами є ще релігійні?.. Звісно, Бронька Кульчицький шпурив цеглину не в церкву, а в синагогу. Он, навіть Зілов стиснув кулаки і вже наготовився заїхати йому в ухо. Алеж Піркес розумніший від Броньки Кульчицького і вищий від усього цього. Громити церкву — це все ж таки не те, що образити товариша. І громлення церкви аж ніяк не ображає товариша. І Шая підняв цеглину... Хай Бронька знає, що він кинув цеглину тільки в церкву і більше нікуди... І Шая пошпурив свою цеглину в церкву... Але він пошпурив її з усієї сили і від щирого серця. Це ж була церква, тобто синагога. В ній правив божий намісник на землі — піп, тобто рабин. А бога, попів і рабинів Шая не шанував. Бога ж не було, попи були шахраї, а рабин був з ними і з богом заодно. Коли дев'яност третього року, в кишинівський погром, старі Піркеси, притиснувши до грудей Герша і Шаю, тікали з Капцанівки до центру від погромників-чорносотенців, вони забігли сховатися до рабинового подвір'я. Адже там було безпечно: на розі стояв поліцай, на воротах — другий. Їх поставлено з наказу самого поліцмейстера. Але рабин старих Піркесів не сховав. Він сказав їм іти собі геть, разом з Гершем і Шаєю. Поліцаї були поставлені тільки для нього... Шая пошпурив цеглиною, добре розмахнувшись...

Макар тихо хлипав на Піркесовому плечі.

— Шая! Ти філософ! Шаечка! Дай я тебе поцілую...

Нарешті, ми трохи вгамонилися. Подія з синагогою посприяла нашому поверненню до пам'яті. Крім того, ми вже виходили до залізничного насипу, в залюднену частину нашого міста, і всякий форс з нас зійшов. Хуліганити тут було б надто небезпечно. Ми переставили поліційну вартівку на ганок квартири нашої французенки — так, щоб, вийшовши з дому, вона відразу з дверей потрапила просто до буди —

і зовсім тихо та обережно, пильнуючи можливих зустрічей з Вахмістрами і Пілями, рушили до центральної частини міста.

Ми вирішили пробратися на квартиру до Шаї, щоб там підбити підсумки нашому несподіваному святу.

На розі головної вулиці яскравим електричним світлом сяяли дві вітрини кондиторської Банке. За склом на вікні, на довгих деках лежали наполеони, еклери та марципани. В округлих паперових коробках, в сяйві білих паперових кружеч, покоїлися великі горіхові й бісквітні торти. Мікадо темно полискували проти яскравих електричних лампочок... Ах, як добре було б зараз, на ознаку такої визначної події, зайти до кондиторської і замовит Елізі, Труді і Марії по п'ять асорті на брата і по дві склянки сельтерської води.

Ми мерщій одвернулися й поспішили швидше зникнути за рогом. Кондиторську Банке ми проминали тепер з важким, сердитим серцем.

Раптом Зілов, що йшов попереду, став і обернувся до нас. Він загородив нам дорогу і ми мусили спинитися. Зілов схопив Репетюка за рукав.

— Репетюк! — сказав він і голос його чомусь затремтів. — Репетюк, а що, коли б ви пішли зараз до кондиторської й перепросили б у старої Банке?

Ми стихли і завмерли. Ми стояли під ліхтарем, проти яскравих вітрин. Наші сірі шинелі було видно на п'ятсот кроків по обох вулицях на чотири боки. Але ми забули за це. Ми притихли й завмерли.

Репетюк подивився на Зілова й почервонів так, що його стало шкода. Пенсне затремтіло на його носі.

— !Сер?.. — почав був він згорда, але змовк. — Ходім! — раптом вигукнув він і, не чекаючи на нас, побіг через вулицю до кондиторської. Двері розчинилися і він зник у хмарі пари, що вийшла з пекарні йому назустріч. Ми кинулися за ним.

Фрау Банке стояла за конторкою й підраховувала виторг. Еліза, Труда і Марія прибирали на столиках. Була вже дванадцята година і був час зачиняти. В кондиторській не було вже нікого. Наша поява була подібна до сходу сонця з західної сторони. Еліза, Труда й Марія випростувалися і зблідли, ганчірки, якими вони витирали столики, повипадали у них з рук на підлогу. Вони дивились на нас перелякано і готові були заплакати. Після того випадку гімназисти вже не ходили до кондиторської Банке. Фрау Банке підняла окуляри на лоб і дивилась на нас мутнявими після окулярів очима. Руки її затрусились. Вона розкрила рота, очевидно хотіла щось запитати, а, може, просто крикнути й покликати на поміч поліція.

Але Репетюк не дав їй сказати й слова. Він підійшов до конторки і скинув кашкет.

— Мадам! — сказав він. — Ви не подумайте, що я зараз п'яний... Я прошу вас простити, що я ...

Він затнувся, хитнувся і тут трапився скандал: він п'яно гикнув. Але ми вже лізли всі на прилавок і навперейми тиснули руку старій німкені. Ми кричали:

— Простіть! Забудьте! Це не навмисне! Він більше не буде! А Кассо вмер! Як ваше здоров'я?

Було трохи соромно, але приємно, і навіть хотілося б поплакати. Еліза, Труда й Марія, проте, саме це й робили. Вони стояли позаду нас, шарпали нас за хлястики шинелей і заливалися рясними сльозами.

Вечір закінчився зовсім чудово. Двері кондиторської були замкнені, штори спущені і протягом цілої години ми бенкетували в гостях у Банке та її трьох дочок. Ми їли наполеони, марципани, еклери і горіхові торти. Ми пили сельтерську, каву і лимонад. Еліза, Труда й Марія носилися довкола з тарілками і навперейми припрошували нас. Фрау Банке частувала нас своїми грубезними цигарками „Дюбек лимонний“. Ми знищили незчисленну, зворушливу кількість пирожних, але Фрау Банке категорично відмовилася записати це нам набір. Це вона частувала нас на знак нашого замирення...

Нас, втім, було тільки десятеро. Одного з нас поміж нами в цей час не було. Саме зараз, коли ми десятеро заїдали й запивали тут розкішними ласощами наш „мир з німцями“, одинадцятий з нас, затиснувшись між великі кубічні паки сіна, фуражним ешеломом линув на захід, на фронт. Він їхав на „війну з німцями“.

Васька Жайворонок таки подався на фронт удруге, і на цей раз йому пощастило здійснити свою мрію. За місяць ми дістали листівку з штемпелем „Дійова армія“, в якій доброволець пішого пластунського полку сповіщав нас, що був уже двічі в розвідці і раз навіть у рукопашному бою.

(Далі буде)